

શિક્ષાપત્રી રહસ્યસાર

મનનીય અધ્યયન

ખંડ-૧

સ. ગુ. મુનિસ્વામી શ્રી કેશવપ્રિયદાસજી

સર્વજીવહિતાવહ ગ્રંથમાળા-૧૫

સંસ્થાપક : અ.મુ.પ.પૂ. શ્રી નારાયણભાઈ ગી. ઠક્કર
શ્રી સ્વામિનારાયણ દિવ્યાંગન મિશન

નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩.

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશનનું પ્રતીક

પ્રતીકમાં શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના ચરણકમળમાં સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલાં ભગવત્સ્વરૂપનાં સોળ વિલક્ષણ ચિહ્નો છે:

જમણા ચરણકમળમાં નવ ચિહ્નો

સ્વસ્તિક: માંગલ્યમય ભગવત્સ્વરૂપને સૂચવે છે.

અષ્ટકોણ: ઉત્તર-દક્ષિણ-પૂર્વ-પશ્ચિમ-અગ્નિ-ઇશાન-નેત્રત્ય-વાયવ્ય એવી આઠે દિશામાં ભગવત્-કરુણા વહી રહી છે તેનું પ્રતીક છે.

ઉર્ધ્વરેખા: ભગવત્કૃપાથી થતું જીવોનું સતત ઉર્ધ્વીકરણ દર્શાવે છે.

અંકુશ: સર્વને અંકુશમાં રાખવા સર્વકારણના કારણ રૂપ ઐશ્વર્યનું ધોતક છે ને અંતઃશત્રુને વશ રાખવાનું સૂચવે છે.

દ્વજ: અથવા કેતુ સત્યસ્વરૂપ ભગવાનની વિજય-પતાકા છે.

વજ્ર: ભગવત્સ્વરૂપનું વજ્ર જેવું શક્તિશાળી બળ જીવના દોષો નષ્ટ કરી કાળ-કર્મ-માયાના ભયથી મુક્ત કરે છે તેમ નિર્દેશો છે.

પદ્મ: જલકમલવત્ નિર્લેપ કરનાર ભગવત્સ્વરૂપની કરુણાસભર મૃદુતા સૂચવે છે.

બાંબુફળ: ભગવત્સ્વરૂપમાં જોડાયેલાને મળતા દિવ્ય સુખરૂપી રસનું સૂચક છે.

જવ: અગ્નિમાં જવ, તલ આદિ અનાજ હોમી અહિંસામય યજ્ઞ કરનારા અને ભગવત્સ્વરૂપમાં જોડાયેલાના ઘનધાન્ય ને યોગક્ષેમનું ભગવાન પોતે વહન કરે છે તેમ સૂચવે છે.

ડાળા ચરણક્રમભાગમાં સાત ચિહ્નો

મીન: સામા પ્રવાહે વહી ઉદ્ભવસ્થાને પહોંચતા મત્સ્યની પેઠે ઐશ્વર્ય-સુખના ઉદ્ભવસ્થાન ભગવત્સ્વરૂપને પામવાનું સૂચવે છે.

ત્રિકોણ: જીવને આદિ, વ્યાધિ, ઉપાધિમાંથી છોડાવી ઈશ્વર, માયા, બ્રહ્મની ત્રિપુટીથી પર પરબ્રહ્મ-સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ કરવાનું નિર્દેશક છે.

દળુષ: અધર્મ થકી પોતાના આશ્રિતોના આરક્ષણનું પ્રતીક છે.

ગોપદ: ભગવત્પ્રિય ગોવંશ અને ભગવત્પ્રિય સત્પુરુષોના પરોપકારી લક્ષણને સૂચવે છે.

વ્યોમ: ભગવત્સ્વરૂપનો આકાશવત્ નિર્લેપપણે સર્વત્ર વ્યાપ સૂચવે છે.

અર્ધચંદ્ર: ભગવત્સ્વરૂપના ધ્યાન વડે ચંદ્રકળાની જેમ વૃદ્ધિ પામી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે એમ દર્શાવે છે.

કળશ: ભગવત્સ્વરૂપની સર્વોપરીતા અને પરિપૂર્ણતાનું પ્રતીક છે.

પ્રતીકમાં રહેલા ભગવત્સ્વરૂપનાં ચિહ્નોનાં રહસ્યને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી, સર્વ જીવનું હિત થાય એવી નિઃસ્વાર્થ જ્ઞાન-ધ્યાન-સેવા પ્રવૃત્તિ સદૈવ કરતા-કરાવતા રહેવાના મિશનના પુરુષાર્થમાં ભગવત્કૃપા વહા કરો એવી શ્રીહરિના ચરણક્રમભાગમાં પ્રાર્થના.

.....

॥ सहजानंद मन लाई सदाई, सहजानंद मन लाई; ॥
सहजानंद मनोहर मूरति, प्रीत करी उर लाई. ॥

॥ ब्रह्ममहोल वासी अपिनाशी, मनुष्य देह धरी आई; ॥
जे जन आई रहे धन शरने, मुक्ति मुक्ति सब पाई. ॥

॥ काल कर्म को दुःख अति लारी, सो सब देवे छोराई; ॥
सुखकारी धनश्याम भजनसे, लप लटकन भीट जाई. ॥

॥ अंतर प्रीत रीतसुं करी के, मूरति मन हहराई; ॥
काम क्रोध मद लोल सहजमें, अपधप्रसाद हराई. ॥

.....

सर्वोपरी ँपास्य मूर्ति
पूरुषोत्तम श्री स्वाभिनारायण लगवान

॥ सहजानंद सुप्रदाई लज्ज मग, सहजानंद सुप्रदाई. ॥
॥ श्री धनश्याम मनोहर भूरति, ध्यान धरो उर लाई. ॥
॥ सुंदर बोलनी सुंदर हसनी, मुशकनी बरनी न जाई. ॥
॥ शोभा धाम सुप्र सूरत, संत मुक्त संगत आई. ॥
॥ अवधप्रसाद निरंतर ऐही छबी, अंतरमें ठहराई. ॥

અનપદિ મહાપુત્રનારાજ શ્રી અભયનાથ

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ-મૂવળા દર્શન

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ-મહાવગર દર્શન

જ્ઞાન-ધ્યાન-ઉપાસના ખંડ-(ભાઈઓ)

સુંદર શ્રી ઘનશ્યામ સદાઈ, શરનાગત સુખકારી રે;
એહી છબી અંતરમેં ઘરી તેં, દેત ગર્ભ દુઃખ ટારી રે.

અઘમ ઉઘાર પતિત કે પાવન, ભક્ત વત્સલ ભયહારી રે;
એસેં હરિ સુખકારી વિસારત, સો નર હોત ખુવારી રે.

જેહી જન આઈ રહે ઈન શરને, હો ગયે ભવજન પારી રે;
અવઘપ્રસાદ શાનકી છબીપેં, વાર વાર બલિહારી રે.

જ્ઞાન - ધ્યાન - ઉપાસના ખંડ - (અહેનો)

અર્પણ

અનંતકોટિ મુક્તના સ્વામી

અને સદા સાકાર

દિવ્ય મૂર્તિ એવા પરમ કૃપાળુ

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના

ગૂઠ રહસ્ય જ્ઞાનને સમજાવનારા ,

એ મહાપ્રભુના સુખનિધિ સ્વરૂપનું સર્વોપરીપણું

સર્વત્ર પ્રવર્તાવનારા અને અનાદિમુક્તની

સર્વોત્તમ સ્થિતિનો અનુભવ કરાવનારા

- આ રીતે સમગ્ર સત્સંગ ને માનવકુળ

પર મહદ્ ઉપકાર કરનારા પરમ દયાળુ

અનાદિ મહામુક્તરાજ

પ. પૂ. શ્રી અબજીબાપાશ્રીના

ચરણકમળોમાં સાદર સમર્પિત

રહસ્યજ્ઞાન પ્રદાતા
અનાદિ મહામુક્તરાજ શ્રી અબજુબાપા

અધ્ય

શ્રીજીમહારાજ તથા બાપાશ્રીના
સર્વોપરી તત્ત્વજ્ઞાનને વૈજ્ઞાનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં પ્રસ્તુત
કરી આધ્યાત્મિક, સામાજિક તેમ જ શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે,
અદ્વિતીય યોગદાન આપનાર, ધર્મશુદ્ધિ, વહીવટશુદ્ધિ ને
ચારિત્ર્યશુદ્ધિના પ્રખર હિમાયતી તથા ચૈતન્યનું ઊર્ધ્વોક્તરણ
કરવારૂપ પ્રહ્લયજ્ઞાની આઠલેક જગાડવા સર્વજીવહિતાવહ
સંસ્થા 'શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશન'નું
સ્થાપન કરનાર કરુણામૂર્તિ સદ્ગુરુવર્ય
અનાદિ મુક્તરાજ પૂજ્યશ્રી નારાયણભાઈના
ચરણકમળમાં શતકોટિ વંદન!

સંસ્થાપક

અનાદિ મુક્તરાજ
પૂજ્યશ્રી નારાયણભાઈ ગીગાભાઈ ઠક્કર

..... સંપાદકીય વિશેષ

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશન એવી ગ્રંથશ્રેણી પ્રકાશિત-સંપાદિત કરવા ઉત્સુક છે કે જે સમગ્ર માનવજાત માટે કલ્યાણકારી હોય અને જેના વાચનથી ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉચ્ચતમ હેતુ પર આવતો હોય.

વર્તમાન બુદ્ધિયુગમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનો વિસ્તાર પ્રતિદિન વધતો જાય છે. ઉચ્ચ શિક્ષણનો મૂળભૂત હેતુ જીવનમાં ઉચ્ચતર મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત કરવાનો છે અને જીવનનું ઊંચામાં ઊંચું મૂલ્ય પરમાત્માના પરમસુખનો અનુભવ કરવો તેમાં રહેલું છે. આ હેતુઓ તરફ દોરી જવામાં આ ગ્રંથશ્રેણી સહાયભૂત બને એવી અપેક્ષા છે.

શિક્ષણ, વિજ્ઞાન ને યંત્રવિદ્યાના સતત વધતા જતા વ્યાપને આપણે એવી રીતે ટાળવો છે કે એ કેવળ ભૌતિક સુખની પ્રાપ્તિનાં સાધન બની ન રહેતાં, માનવીના આંતરિક વિકાસમાં ઉચ્ચતમ મદદગાર બની રહે; સાથોસાથ આપણે એવી સમજણ પ્રસારવી છે કે ઉત્ક્રાંતિનું અંતિમ લક્ષ્ય ઉત્તરોત્તર વિકસીને પરમાત્માના દિવ્ય સુખમાં મળી જવામાં છે.

દિવ્યાનંદની પ્રાપ્તિ માટે સતત વિકસતા જવાની પ્રાકૃતિક અંતઃ પ્રેરણા માનવને ઈશ્વરે આપેલી અણમૂલ બક્ષિસ છે. તે એવું સૂચવે છે કે આપણે સૌ સાથે મળીને એવી સામાજિક, આર્થિક ને રાજકીય પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરીએ કે જેથી જીવનના ઊર્ધ્વાકરણની પ્રક્રિયા નિર્બાધ રીતે પૂરતી મોકળાશથી ખીલી ઉઠે. આ કાર્યને વેગ મળે એવા પ્રેરણાદાયી સાહિત્યનું સર્જન કરવાનું આવશ્યક છે.

માવનજાતના આધ્યાત્મિક અને સામાજિક શ્રેય માટે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને, જીવનને સતત ઊર્ધ્વ બનાવી, આત્યંતિક દિવ્ય સુખને પમાય એવો સર્વસમન્વયી જ્ઞાનમાર્ગ

.....

પ્રસ્થાપિત કરેલ છે; તેમની શ્રીમુખવાણી ‘વચનામૃતમ્’ તથા ‘શિક્ષાપત્રી’માં એ તત્ત્વજ્ઞાનનું ઊંડાણ અનન્ય છે અને સવિસ્તર સરળ ભાષામાં પ્રસ્તુત થયેલ છે. તદ્ઉપરાંત પોતાના બ્રહ્મનિષ્ઠ સંતો ને ગૃહસ્થી મુક્તપુરુષો દ્વારા સર્વહિતાવહ સાહિત્ય પણ વિપુલ પ્રમાણમાં તૈયાર કરાવ્યું છે.

ઉપરોક્ત ગ્રંથોમાં સર્વગ્રાહ્ય ભારતીય સંસ્કૃતિ ને જીવન જીવવાની ખરી દિશા બતાવવામાં આવી છે. તેથી આ ગ્રંથશ્રેણીમાં સર્વજનો-પૂર્વના હોય કે પશ્ચિમના, સૌને દિવ્યતા તરફ દોરી જવામાં પથદર્શક નીવડે એવા એ આદર્શો તથા જ્ઞાનને અર્વાચીન જ્ઞાનના પ્રકાશમાં રજૂ કરવાનો ઉત્તમ પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. અમને ખાતરી છે કે તેનાથી માનવજીવનમાં સંવાદિતા આવશે ને આધુનિક જીવનની વિષમતા ધીરે ધીરે ઓછી થતી જઈ દૂર થઈ જશે.

ભારત કે વિશ્વનું અન્ય સાહિત્ય કે જેમાં દર્શાવેલ વિચારો અમારા ઉદ્દેશો સાથે સુસંગત હશે તો તે પણ આ ગ્રંથશ્રેણીમાં આવરી લેવામાં આવશે.

અમારી ઇચ્છા એવી છે કે આ ગ્રંથશ્રેણીનાં પુસ્તકો ફક્ત ગુજરાતી ભાષામાં જ નહિ બલ્કે હિન્દી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાં પણ પ્રકાશિત કરવાં, જેથી અન્યભાષી વાચકોને પણ આ ગ્રંથશ્રેણીનાં પુસ્તકોનો લાભ મળે.

મિશનની આ પ્રવૃત્તિને સફળતા બક્ષવામાં સૌનો સાથ-સહકાર ઇચ્છીએ છીએ અને મિશનના સર્વ કાર્યમાં સદૈવ પ્રભુકૃપા ભળે એ જ અભ્યર્થના.

દાસાનુદાસ

નારાયણભાઈ ગી. ઠક્કર

સ્થાપક પ્રમુખ

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશન

સં. ૨૦૪૨, શ્રીહરિજ્યંતી
એપ્રિલ ૧૮, ૧૯૮૬
અમદાવાદ

.....

॥ श्री स्वामिनारायणो विजयतेतराम् ॥

शिक्षापत्री रहस्यसार

मननीय अध्ययन

अं३-१

● स. गु. मुनिस्वामी श्री केशवप्रियदासजु ●

सर्वशुपहितापह ग्रंथमाणा

१५

: संस्थापक :

● अ. मु. प. पू. श्री नारायणभाई गी. ठक्कर ●

श्री स्वामिनारायण दिवादन मिशन

अमदावाद - ३८० ०१३

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઈન મિશન

સર્વજીવહિતાવહ ગ્રંથમાળા

● પ્રકાશન સમિતિ ●

: પ્રેરક - માર્ગદર્શક :

● અ. મુ. પ. પૂ. શ્રી નારાયણભાઈ ગી. ઠક્કર ●

© શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઈન મિશન, અમદાવાદ

(રજિ. નં. ઈ/૪૫૪૬/અમદાવાદ : ૧૯૮૧)

ઈન્કમેટેક્સ એક્ઝેમ્પ્શન u/s 80(G)5

દ્વિતીય આવૃત્તિ

પ્રત : ૧૦૦૦

૨૦૧૫, ૧૬, ફેબ્રુઆરી

સં. ૨૦૭૧, મહા વદ બારસ

સેવા મૂલ્ય : રૂ. ૧૫/-

પ્રકાશક

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઈન મિશન

૮, સર્વમંગલ સોસાયટી, પૂજ્યશ્રી નારાયણભાઈ માર્ગ
નારણપુરા, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૧૩. ☎ 079-27682120

E-mail : info@shriswaminarayandivinemission.com

Website : www.shriswaminarayandivinemission.org

: મુદ્રક :

મુદ્રણ સંસ્કાર;

મુદ્રેશ પુરોહિત, સૂર્યા ઓફસેટ,

આંબલી ગામ, અમદાવાદ.

‘मद्रूपमिति मद्राणी मान्येयं परमादरात् !’
“आ જે મારી વાણી છે તે મારું સ્વરૂપ છે એ રીતે પરમ
આદર થકી માનવી.”

“शिक्षापत्री मांछि अमे रे’शुं रे;
रही अेमां सडुने सुध दे’शुं रे.”

— ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ

“પરોક્ષ શાસ્ત્રો કણને ઠેકાણે છે અને શિક્ષાપત્રી ને વચનામૃત ભોજનને ઠેકાણે છે; કેમ જે એ શ્રીજીમહારાજના મુખમાંથી નીકળ્યાં છે, માટે તે નિત્ય વાંચવા. કેમ કે આત્યંતિક કલ્યાણ કરવા એ શાસ્ત્રો જ સમર્થ છે.”

— અનાદિ મહામુક્તરાજ શ્રી અબજીબાપા

“શિક્ષાપત્રી એ, શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનની વાહુગમય મૂર્તિ છે. શ્રીજીની આ પરાવાણી તેમના તેજરૂપ હોઈ એમની અભેદશક્તિ છે.”

“શ્રીજીમહારાજની અક્ષરધામમાં રહેલી મૂર્તિમાં, અને હરિકૃષ્ણ મહારાજ કે ઘનશ્યામ મહારાજની મૂર્તિમાં જેમ સાકરના રસના નાળિયેરની માફક ભાગ-ત્યાગ નથી, તેમ શ્રીજીની પરાવાણીરૂપ પોતાના સ્વરૂપમાં પણ ભાગ-ત્યાગ છે જ નહિ.”

— સ. ગુ. મુનિસ્વામી શ્રી કેશવપ્રિયદાસજી

પ્રથમ આવૃત્તિનું લેખકશ્રીનું નિવેદન

‘સ્વાંગપ્રકાશરૂપ’ પોતાના તેજરૂપ અક્ષરધામને વિષે સદા દિવ્યસાકાર મૂર્તિમાન થકા વિરાજમાન અને એ ધામને વિશે પરમએકાંતિક મુક્ત ચોમેર બેઠા થકા જેમનાં દર્શન કરે છે અને અનાદિમુક્તને પોતાની મૂર્તિમાં રાખીને સુખ ભોગવાવે છે એવા, અને અક્ષરાતીત ને મન-વાણી થકી પર ને સર્વેને અગોચર તથા સત્ય સંકલ્પ એવા શ્રી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ સહજાનંદ સ્વામી ભગવાન છે, એ જ પોતે કૃપા કરીને એમ ધારે છે જે, જ્ઞાની-અજ્ઞાની એવા જે મૃત્યુલોકનાં મનુષ્ય તે સર્વે મુને દેખો. એમ ધારીને જીવોનો મોક્ષ કરવા પ્રગટ થાય છે. આવા દિવ્યમૂર્તિ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનની દિવ્ય પરાવાણીરૂપ મૂર્તિ આ શિક્ષાપત્રી ગ્રંથ છે એમ શ્રીજીમહારાજે પોતે શિ. શ્લો. ૨૧૦માં કહ્યું છે :—

‘મદ્રૂપમિતિ મદ્વાણી માન્યેયં પરમાદરાત ॥’

આ જે અમારી વાણી તે અમારું સ્વરૂપ છે એમ પરમ આદર થકી આ શિક્ષાપત્રી માનવી.

અને વળી આ શિક્ષાપત્રી એક પરોક્ષાર્થ અને બીજો પ્રત્યક્ષાર્થ એમ દ્વિઅર્થવાળી છે. તેમાં શિક્ષાપત્રીના પહેલા શ્લોકમાં શ્રીજીમહારાજે કહ્યું છે કે : ‘સહજાનંદ સ્વામી હું મારા હૃદયને વિષે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું ધ્યાન કરું છું, તે શ્રીકૃષ્ણ કેવા

છે તો જેના ડાબા પડખાને વિષે રાધિકાજી રહ્યાં છે ને જેના વક્ષઃસ્થળને વિશે લક્ષ્મીજી રહ્યાં છે અને વૃંદાવનને વિષે વિહારના કરનારા છે.’ તથા શ્લોક ૧૦૮માં ‘શ્રીકૃષ્ણ આપણા ઈષ્ટદેવ છે’ તથા શ્લોક ૨૧૨માં ‘શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તે અમારા સમગ્ર મંગળને વિસ્તારો.’ એમ જે શ્રીજીમહારાજે પરોક્ષપણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને કહ્યા છે તે શ્રીજીમહારાજે પરોક્ષપણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન નામે પોતાને જ કહ્યા છે અને રાધિકા તથા લક્ષ્મી નામે પોતાના પરમએકાંતિક તથા અનાદિમુક્તને કહ્યા છે. અને વૃંદાવન, ગોકુળ, મથુરા, દ્વારકા આદિ નામે શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુએ પોતાના સંત-હરિભક્ત સાથે જે સ્થાનમાં રમણ કર્યું છે એવા જે વન-પર્વત, ઇપૈયા, લોજ, ભુજ, ગઢપુર, શ્રીનગર, વડતાલ ને જેતલપુર આદિ શહેર — ગામ છે એમ સમજવું એ શ્રીજીમહારાજનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે ને પ્રત્યક્ષાર્થ છે.

અને જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને વ્યાસજીએ ભાગવત આદિ શાસ્ત્રમાં ક્ષર-અક્ષરથી પર પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ કહ્યા છે, અને વળી રાધિકાજી ને લક્ષ્મીજીના પતિ ને વસુદેવ-દેવકીના પુત્ર એવા જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે એમને જ શિક્ષાપત્રીમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહ્યા છે એમ જે સમજવું તે પરોક્ષાર્થ છે અને સામાન્ય સિદ્ધાંત છે. તેમ જ રાધિકાજી ને લક્ષ્મીજી પણ એ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં સેવક છે એમ જે સમજવું અને વળી એ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને રાધિકાજી ને લક્ષ્મીજી સાથે જે સ્થાનકમાં રમણ કર્યું છે એવાં જે ગોકુળ, વૃંદાવન, મથુરા ને દ્વારકા આદિ ગામ—પુર છે, તેને જ શિક્ષાપત્રી આદિ શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે

એમ સમજાય એ પરોક્ષાર્થ અને શ્રીજીમહારાજનો સામાન્ય સિદ્ધાંત છે.

હવે શ્રીજીમહારાજ ને તેમના અનાદિમુક્ત શ્રી શતાનંદ સ્વામી આદિ મોટા કવિઓ તેમણે શાસ્ત્રમાં પરોક્ષાર્થ જે સામાન્ય સિદ્ધાંત છે તે શા સારુ રાખ્યો છે, તો પરોક્ષ અવતારમાં પ્રીતિવાળા સામાન્ય મુમુક્ષુને પ્રત્યક્ષ શ્રી હરિકૃષ્ણ મહારાજને સન્મુખ આકર્ષવા સારુ જ રાખ્યો છે તે શિક્ષાપત્રીમાં જ કહ્યું છે જે :-

‘સર્વજીવહિતાવહઃ’

આ શિક્ષાપત્રી જે અમે લખી છે તે સર્વે જીવને હિત કરનારી છે.

તેમ જ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન ને તેમના અનાદિમુક્તોએ શ્રીજીમહારાજના અનન્ય એકાંતિક ભક્તને શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિમાં જોડીને મૂર્તિનું સુખ પમાડવા સારું પ્રત્યક્ષાર્થ જે મુખ્ય સિદ્ધાંત તે પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે.

અને સર્વ કારણના કારણ, સર્વકર્તા પ્રગટ પુરુષોત્તમ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન પોતે જ પોતાના ચરણકમળની સર્વોપરી ઉપાસનાએ સહિત શુદ્ધ સનાતન એકાંતિક ધર્મને જીવોના આત્યંતિક મોક્ષને અર્થે શિક્ષાપત્રી સ્વરૂપે પ્રગટ રહીને નિજાશ્રિતને સમજાવે છે, માટે શિક્ષાપત્રી ગ્રંથ સ્વતઃ પ્રમાણ છે તો પણ શિક્ષાપત્રી ગ્રંથકર્તા શતાનંદ સ્વામીએ સર્વ જીવના હિતને અર્થે શિક્ષાપત્રીની વ્યાખ્યા (ટીકા) રચી છે, તેમાં પરોક્ષ કહેતાં પૂર્ણકાળમાં પ્રગટ થયેલા જે મનુ તથા યાજ્ઞવલ્ક્યાદિ

મહર્ષિઓ તેમણે રચેલી સ્મૃતિઓ તથા આદિ આચાર્ય શ્રી વ્યાસ ભગવાન તેમણે કરેલાં જે અષ્ટાદશ પુરાણ તથા મહાભારત, ભાગવત, ગીતા ને શિક્ષાપત્રીના ભાવાર્થની ઐક્યતા કરી છે અને શિક્ષાપત્રીની ઘણી જ મહત્તા ને વિશાળતા સમજાવી છે ને શિક્ષાપત્રીનું અનાદિ સનાતનપણું સમજાવ્યું છે, પણ એ ટીકા બહુધા પરોક્ષાર્થમાં સમાસ અર્થે છે અને કેટલાક શ્લોકની ટીકામાં પ્રત્યક્ષાર્થ પણ છે તે ૧૦૮ શ્લોકની ટીકામાં પ્રત્યક્ષાર્થ સમજાવવા સારુ આ શ્લોક મૂક્યો છે :

યઃ સાક્ષાદ્ભગવાન્ ક્ષરાક્ષરપરઃ કૃષ્ણઃ સ એવ સ્વયં
 ભક્તો ધમેત આસ ભૂરિકૃપયા શ્રીસ્વામિનારાયણઃ ।
 માનુષ્યં ભુવિ નાટ્યન નિજ-જનાચાર્યત્વધર્મે સ્થિતઃ
 કૃષ્ણં પ્રાહ પ્રરોક્ષવન્ન તુ તતોન્યઃ સોઽસ્તિ યત્સ સ્વયમ્ ॥

ક્ષર જે મૂળમાયા ને તેનું કાર્ય અને અક્ષર જે મૂર્તિમાન અક્ષરબ્રહ્મ જેને પાંચ ભેદમાં બ્રહ્મ કહ્યા છે, એ ક્ષર-અક્ષર થકી પર એટલે તેજઃપુંજરૂપ અક્ષરધામને વિષે ‘યઃ’ જે અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન રહ્યા છે, એ જ પોતે અતિ કૃપા કરીને પૃથ્વીને વિષે ધર્મભક્તિ થકી શ્રી સ્વામિનારાયણ નામે પ્રગટ થયા છે અને પોતાનું અનાદિ શ્રીકૃષ્ણપણું ગુપ્ત રાખવું તે રૂપ મનુષ્યલીલાને કરતા થકા પોતાના આશ્રિતના ગુરુપણે વર્તે છે. એ હેતુ માટે અનાદિ શ્રીકૃષ્ણને પરોક્ષની માફક કહે છે; પરંતુ સર્વોપરી એવા અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ થકી સહજાનંદ સ્વામી અન્ય કહેતાં પૃથક્ નથી, જે કારણપણા માટે સહજાનંદ સ્વામી પોતે જ રામ-કૃષ્ણાદિક અવતારના અવતારી સર્વોપરી અનાદિ

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે, ઈત્યાદિ પ્રત્યક્ષાર્થ શિક્ષાપત્રીના ટીકાકર્તા અનાદિ સદ્ગુરુ શતાનંદ સ્વામીએ પોતે જ જણાવેલ છે.

વળી શ્રી સ્વામિનારાયણના અનાદિમુક્ત બ્ર. વાસુદેવાનંદ સ્વામી, બ્ર. અખંડાનંદ સ્વામી, બ્ર. અચિંત્યાનંદ સ્વામી આદિ મહાન સંતોએ ‘સત્સંગિભૂષણ’, ‘શ્રીહરિચરિત્ર’ તથા ‘હરિલીલાકલ્પતરુ’ વગેરે મહામોટાં શાસ્ત્ર રચ્યાં છે, તેમાં શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુના જન્મથી તે અંતર્ધાનપર્યંત ચરિત્ર તથા આચરણ એ સર્વે કહ્યા છે. અને એ શાસ્ત્રોમાં શ્રીજીમહારાજે પોતે જ પોતાની સર્વોપરી ઉપાસના તથા માહાત્મ્યે સહિત ભક્તિ કરવાનું કહ્યું છે. આમ શાસ્ત્રના પ્રમાણભૂત અને અતિ રહસ્યરૂપ એવાં વાક્યોથી શિક્ષાપત્રીના ભાવાર્થની પુષ્ટિ કરવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષાર્થ સર્વને સમજવો સુગમ થાય.

શિક્ષાપત્રી રહસ્યની આ લઘુ પુસ્તિકાના શ્રાવણ-વાંચન-મનન-નિદિધ્યાસથી, શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના સમાશ્રિત માત્રને, શ્રીજીની શિક્ષાપત્રીની આ દિવ્ય પરાવાણી તે શ્રીજીની મૂર્તિ જ છે, એવું દિવ્યપણું દઢ થાય અને આજ્ઞા-ઉપાસનાનો સુમેળ સાધવાનું અલૌકિક બળ મળે એવું પ્રાર્થી વિરમું છું.

ઉત્તરાયણ
સં. ૨૦૧૬
અમદાવાદ.

પુરાણી સાધુ કેશવપ્રિયદાસ
સ્વામિનારાયણ મંદિર

પ્રકાશકીય...

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે સર્વે સત્શાસ્ત્રોના દોહનરૂપ ગ્રંથ 'શિક્ષાપત્રી' રચી સમગ્ર જગતના મુમુક્ષુઓને આત્યંતિક મોક્ષ પામવાનો સુગમ માર્ગ બતાવ્યો છે. શિ. શ્લોક ૨૧૦માં પોતાની આ પરાવાણીને ભગવાને પોતાનું સ્વરૂપ કહેલ છે. ભગવાનના એ દિવ્ય સ્વરૂપને સમજવા શબ્દાર્થથી આગળ જઈને એ સ્વરૂપને અનુભવે કરીને જેવું છે તેવું જાણેલું હોય એવા સદ્ગુરુઓની વાણીનો આશરો લેવો જોઈએ.

આ દિશામાં પ્રથમ સિમાચિહ્નરૂપ સ. ગુ. શ્રી શતાનંદ મુનિ કૃત 'શિક્ષાપત્રી-ટીકા' છે. તદુપરાંત પ્રભુની પરાવાણી સમજવા ભગવાનના સ્વરૂપના અનુભવજ્ઞાની સંત-મુક્તોએ જ્ઞાનવાર્તાઓ કરી છે. એ જ્ઞાનપ્રવાહોને આવરી લઈ, સ. ગુ. મુનિસ્વામી શ્રી કેશવપ્રિયદાસજીએ સર્વાંગપૂર્ણ 'શિક્ષાપત્રી-રહસ્યાર્થ' મહાગ્રંથની રચના કરી છે. આ ગ્રંથ વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં તૈયાર થઈ રહ્યો હતો તે દરમિયાન આ ગ્રંથના સારરૂપ એક સંક્ષિપ્ત પુસ્તિકા રચી હોય તો સર્વેને વાંચવા-સમજવામાં સુગમતા પડે એ હેતુને અનુલક્ષીને સ. ગુ. મુનિસ્વામીએ આ લઘુપુસ્તિકા તૈયાર કરી, સં. ૨૦૧૬માં પ્રકાશિત કરેલી.

આવું મહત્ત્વનું પ્રકાશન નિત્ય વાંચન માટે એટલું અગત્યનું છે કે વિસ્તૃત પુસ્તકનું વાંચન કરવા સાથે સાથે આ

સંક્ષેપમાં લખાયેલી માર્ગદર્શિકા ઘેરઘેર વસાવવા જેવી છે. ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે રચેલ 'શિક્ષાપત્રી' ગ્રંથનો મુખ્ય સિદ્ધાંત તથા એમાં સમાવિષ્ટ દિવ્યવાણીનો પ્રત્યક્ષાર્થ સમજાવતી સ. ગુ. મુનિસ્વામીશ્રીની દિવ્ય પ્રસાદીરૂપ આ લઘુ પુસ્તિકાની દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકાશિત કરતાં અમો કૃતકૃત્યતા અનુભવીએ છીએ.

સં. ૨૦૭૧, મહા વદ બારસ
ઈ. સ. ૨૦૧૫, ૧૬ ફેબ્રુઆરી

પ્રકાશન સમિતિ
શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઈન મિશન

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧.	માનસિક પૂજા	૧
૨.	ચિત્રપ્રતિમા પૂજા : બાહ્ય પૂજાવિધિ	૧૨
૩.	આત્મનિવેદી એકાંતિક ભક્તનાં લક્ષણ	૧૮
૪.	ધાતુની પ્રતિમા પૂજા	૨૬
૫.	અષ્ટાક્ષર — મંત્ર જપવિધિ	૩૫
૬.	સ્તોત્રનો પાઠ કરવાની આજ્ઞા	૫૧
૭.	પ્રત્યક્ષ શ્રી હરિકૃષ્ણના નામકીર્તનનું માહાત્મ્ય	૫૩
૮.	શ્રીજીમહારાજનાં મુખ્ય નામોના અર્થ ને તેમાં રહેલું માહાત્મ્ય	૬૧
૯.	ઉપાસના અને ધ્યાન	૭૪
૧૦.	સમાધિનું લક્ષણ	૯૨
૧૧.	આત્યંતિક મોક્ષનું સાધન	૯૭
૧૨.	વિશિષ્ટાદ્વૈતનો ભાવાર્થ	૧૦૪
૧૩.	શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનું ધામ	૧૦૭
૧૪.	સેવારૂપી મુક્તિ	૧૧૨

શિક્ષાપત્રી રહસ્યસાર

મનનીય અધ્યયન

ખંડ-૧

॥ श्री स्वामिनारायणो विजयतेतराम् ॥

स्तुति

यं साम्येन वदन्ति येऽक्षरपरं सर्वावतारै — र्जनाः
मंदास्ते त्ववतारिणोऽस्य न परं जानन्ति तत्त्वं प्रभोः ।
यस्याज्ञां निवहन्ति मंगलकरां सर्वेऽक्षराद्याः सदा
वन्दे तं पुरुषोत्तमं च सहजानंदं सदा नन्ददम् ॥

૧. માનસિક પૂજા

શ્રીજીમહારાજના ભક્ત હોય તેમણે હંમેશાં માનસી પૂજા અવશ્ય કરવી એમ મહારાજની આજ્ઞા છે. હવે માનસી પૂજા એટલે શું? તો જેવી રીતે બહારથી બધી સામગ્રીઓ ભેગી કરીને દેહે કરીને આપણે મહારાજનું પૂજન, વંદન, સેવા વગેરે કરીએ છીએ, તેવી જ રીતે મનની ભાવનાએ કરીને બધી સામગ્રીઓ એકઠી કરી મહારાજનું પૂજન—વંદન—સેવા કરવી તે જ છે. આવી રીતે જો રોમાંચિત ગાત્ર અને ગદ્ગદ કંઠ થઈને જો પૂજા કરે તો મહારાજે વચનામૃતમાં પ્રત્યક્ષ પૂજા અને માનસી પૂજાનું સરખું ગૌરવપણું કહેલું છે તે માનસી પૂજા કરવાની આજ્ઞા શિક્ષાપત્રી શ્લો. ૫૩માં કરેલી છે તે જુઓ :-

પુણ્ડ્રં વા ચન્દ્રકો ભાલે ન કાર્યો મૃતનાથયા ।

મનસા પૂજનં કાર્યં તતઃ કૃષ્ણસ્ય ચાંચિલૈઃ ॥ ૫૩ ॥

આ શ્લોકમાં મહારાજે કહ્યું છે જે, “અમારા સત્સંગી તેમણે મને કરીને કલ્યાં જે ચંદન — પુષ્પાદિક ઉપચાર તેમણે કરીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની માનસી પૂજા કરવી. આમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહ્યા તે શ્રીજીમહારાજે પોતાને જ કહ્યા છે એ હેતુથી શ્રીજીમહારાજની માનસી પૂજા દિવસમાં પાંચ સમય કરવી. તેમાં (૧) પ્રથમ મંગળા ને શણગાર — આરતીથી માનસી પૂજા સવારમાં પાંચથી સાત વાગ્યા સુધીના સમયે કરવી. પછી પ્રતિમા પૂજા કરવી. ત્યાર બાદ (૨) બીજી રાજભોગની માનસી પૂજા સાડાદસથી સાડાઅગિયાર વાગ્યા સુધીમાં કરવી. પછી (૩) ત્રીજી ઉત્થાપનની માનસી પૂજા દિવસે ચાર વાગ્યાના સુમારે કરવી. (૪) ચોથી સાયં સંધ્યા — આરતી કર્યા પછી કરવી અને (૫) પાંચમી શયન-આરતી કરીને અથવા નિત્યનિયમ કરીને કરવી. વહેલું — મોડું થઈ જાય તો પણ માનસી પૂજા કરવી, કારણ કે માનસી પૂજા કરવાનું માહાત્મ્ય સત્સંગિભૂષણ — અં. ૩, અ. ૪૮માં કહ્યું છે ત્યાં શ્લોક :-

તામિમાં ધનદાં સધઃ પુત્રદાં પાપનાશિનીમ્ ।

તદર્ચાં સહજાનન્દ — નામ્નસ્તસ્ય શુભપ્રદામ્ ॥ ૧ ॥

પૃચ્ચસુ કાલતો યે યા નરાઃ નાર્યશ્ચ કુર્વતે ।

તેષાં ચ શ્રદ્ધયા સ્નેહ-વૃદ્ધિસ્ત્રાન્વહં હરૌ ॥ ૨ ॥

અધ્યધિ જાયતે તસ્ય પ્રેમ્ણા પુંભિસ્તતોઽનઘાઃ ।

સસ્ત્રિભિ — વૌઽન્વહં કાર્યા તત્ પૂજાત્યાદરાદ્ધરેઃ ॥ ૩ ॥

શ્રીહરિ ભગવાન પોતાના ભક્તોને કહે છે : ‘હે અનઘાઃ’ કહેતાં નિષ્પાપ એવા ભક્તજનો ! તમારે સહજાનંદ

નામક પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ એવો હું તે મારી માનસી પૂજા કરનાર સકામ ભક્તને સ્ત્રી, પુત્ર ને ધનની તત્કાલ પ્રાપ્તિ કરાવે છે ને પાપનો પ્રલય કરે છે અને મોક્ષ પ્રદાન કરે છે, એવી મારી માનસી પૂજાને જે પુરુષો ને જે વનિતાઓ શ્રદ્ધાથી નિત્યે કરે છે તેમને ભગવાન એવો હું તે મારે વિષે સ્નેહની વૃદ્ધિ થાય છે. માટે સ્ત્રીઓ ને પુરુષો એવા તમારે શ્રીહરિ જે હું તે મારી માનસી પૂજા અતિ પ્રેમભાવથી નિત્યે કરવી. તે માનસી પૂજા કરવાનું છે. વ. ૨૩માં પણ કહ્યું છે તે જુઓ :-

શ્રીજીમહારાજ કૃપા કરીને સર્વે હરિભક્ત પ્રત્યે બોલ્યા જે, ‘જે ભગવાનનો ભક્ત હોય તે નિત્યે ભગવાનની માનસી પૂજા કરે, તે માનસી પૂજા કરવાની એમ વિક્તિ છે જે ઉનાળો, શિયાળો ને ચોમાસું એ ત્રણે ઋતુને વિષે નોખી નોખી માનસી પૂજા કરવી.’

હવે માનસી પૂજા કરવાની વિગત કરીએ છીએ: ભગવદ્ ભક્ત પ્રથમ પવિત્ર થઈને પવિત્ર આસન ઉપર બેસી શ્રીહરિનો મહિમા વિચારે, પછી પોતાના આત્માને ત્રણ દેહ થકી પૃથક્ માનીને તેજ:પુંજરૂપ અક્ષરબ્રહ્મની સાથે તે આત્માની ઐક્યપણાની ભાવના કરે, પછી અક્ષરધામરૂપ પોતાના આત્મામાં વિરાજમાન રહે ને મુક્તે સહિત એના પ્રગટ પુરુષોત્તમ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનું ધ્યાન કરે. પછી માનુષી લીલાને કરતા એવા શ્રીજીમહારાજ યોગનિદ્રા ગ્રહણ કરીને સુખશય્યામાં પોઢ્યા છે, અને સંતો ને ભક્તજનો દર્શન કરવાની રાહ જોઈને બેઠા છે. તેમાં કોઈ સ્તુતિ — પ્રાર્થના કરે છે, કોઈ ધ્યાન કરે છે, તે જ સમયે શ્રીહરિ જાગ્રત

થયા ત્યારે તકિયો લઈને શ્રીહરિને કમરે મૂક્યો ને શ્રીજી તકિયાનું ઓઠિંગણ દઈને વિરાજમાન છે, તેમના અંગેઅંગ અતિશય શોભે છે, તે સર્વે અંગમાં ચિત્તનો નિરોધ કરવો— એમ ધ્યાન કરું છું, ત્યાં શ્રીજીને સ્નાન કરવાનો સમય થયો ત્યારે શ્રીજીમહારાજ સ્નાન વગેરે નિત્યનિયમ કરવા ઊભા થયા ત્યારે તેમને જળનો લોટો આપ્યો. તેને લઈને શ્રીજી શૌચવિધિ કરીને આવ્યા; તેમને જળ ને મૃત્તિકાથી હસ્ત — ચરણની શુદ્ધિ કરાવીને દાતણ આપ્યું ને શ્રીજીમહારાજ દાતણ કરે છે. તેમને સારું સુગંધીમાન જળપાત્ર મુખમાર્જન કરવા મૂક્યું. તેણે કરીને શ્રીજીમહારાજ મુખમાર્જન કરીને એક સુંદર પાટ ઉપર સ્નાન કરવા બેઠા. તેમના અંગેઅંગમાં અત્તર ને સુવાસિત સુગંધીથી હું કોમળપણે મર્દન કરું છું. પછી શ્રીહરિ ઉપર સુગંધીમાન સુંદર જળધારા પડે છે. હું શ્રીહરિજીના ચરણથી કટિપર્યંત ને કટિથી કંઠ સુધી બે બાહુ ને મસ્તકપર્યંત સર્વે અંગેઅંગને મર્દન કરીને સ્નાન કરાવું છું, એમ શ્રીજીને ધારવા. પછી શ્રીહરિના અંગેઅંગનું માર્જન કરીને અતિ ઉત્તમ ધોતી પહેરવા આપવી ને કંઠમાં કંઠી પહેરાવવી ને ડાબે ખભે શ્વેત ઉપવીત ધરાવવું ને અતિ સુંદર વસ્ત્રનું અંગરખું પહેરાવવું ને સૂક્ષ્મ ને બહુ મૂલ્યવાળું વસ્ત્ર મસ્તકે બંધાવવું ને ઝીણું ને ઉજ્જવળ વસ્ત્ર ખભા વિષે ધરાવવું. પછી અતિ ઉત્તમ અત્તર, કેસર, ચંદન તે લલાટ વગેરે અંગમાં ચર્ચવું અને ગુલાબ, ડોલર, જૂઈ, જાઈ, ચંપા, ચમેલી આદિ પુષ્પના હાર, તોરા, ગુચ્છ, ગજરા, બાજુબંધ તે અંગેઅંગમાં ધરાવવા ને ધૂપ-દીપ અર્પણ કરવા. પછી સાકર, એલાચચી વગેરે

નાખી ગરમ કરીને સોનાના કટોરામાં રાખેલું જે દૂધ તથા ચાંદીના પાત્રમાં દહીં હોય તે તથા જલેબી, મેસૂર વગેરે દિવ્ય ભોજન જમવા ને પાન કરવા આપવા; તેને શ્રીહરિ જમે છે ને પાન કરે છે, હું પંખો નાખું છું ને શ્રીજીની મૂર્તિ અતિશય જ શોભે છે એવી મૂર્તિ જીવાત્મામાં ધારવી. પછી શ્રીહરિએ જમીને તૃપ્ત થઈ શીતળ સુગંધીવાળું જળપાન કર્યું ને મુખવાસ જમતા થકા પલંગ ઉપર વિરાજમાન થયા અને ગોપાળાનંદ સ્વામી, મુક્તાનંદ સ્વામી, ઉત્તમનૃપ (દાદાખાચર) ને પર્વતભાઈ આદિ અનંત મુક્ત પ્રસાદી જમીને શ્રીજીની ચારેકોર આવીને બેઠા થકા દર્શન કરે છે ને મૂર્તિનું સુખ લે છે, એવા મુક્તે સહિત શ્રીજીમહારાજનાં દર્શન — સ્પર્શના સુખરૂપ પ્રસાદ લઈને તેમને અક્ષરધામરૂપ પોતાના આત્મામાં પધરાવીને તેમાં અખંડ વૃત્તિ જોડી રાખવી.

શીતઋતુ હોય તો શ્રીજીમહારાજને પ્રથમ કહ્યું તેવી જ રીતે ધારવા, પરંતુ ગરમ પકવાન જમાડવાં ને વસ્ત્ર પણ ભારે ને ગરમ તથા સોનેરી પહેરાવવાં અને હીરા—મોતીથી જડેલાં અમૂલ્ય આભૂષણ પહેરાવવાં ને ચોમાસું હોય ત્યારે શ્વેત, ઝીણાં ને ઘાટાં એવાં સુંદર વસ્ત્ર પહેરાવવાં, આવી રીતે શ્રીજીની સેવા ઋતુને અનુસારે કરવી. આ પ્રથમની માનસી પૂજા કહી.

હવે (૨) બીજી રાજભોગની જે માનસી પૂજા તેનો સમય દસથી સાડાઅગિયાર સુધીનો ઉત્તમ છે. તેમાં શ્રીહરિને એમ ધારવા જે, દિવ્ય સિંહાસનમાં શ્રીજી વિરાજમાન છે, દિવ્ય પોશાક પહેર્યો છે ને મુક્તો શ્રીહરિજીનાં દર્શન-સ્પર્શનો આનંદ

અનુભવે છે. પછી જમવાનો સમય થયો ત્યારે શ્રીહરિએ ભારે પોશાક ઉતારીને એક પીતાંબર પહેર્યું ને એક શ્વેત વસ્ત્ર ઓઢ્યું ને સુશોભિત પાટલા ઉપર જમવા બેઠા ત્યારે શ્રીજીમહારાજને જમવા સોનાના થાળમાં તે વાડકામાં દૂધપાક, પૂરી, આમ્રરસ ને પૂરણપોળી વગેરે પૂર્ણ ભરીને ધર્યાં ને બીજા કેટલાક વાડકામાં શાક, દાળ, ભાત આદિ દિવ્ય ભોજન શ્રીજીની આગળ ધર્યાં અને શ્રીહરિ જમે છે ને સર્વે મુક્ત દર્શન કરે છે એમ ધારવા. પછી જમીને તૃપ્ત થયા એટલે શીતળ સુગંધીમાન જળપાન કરવા આપ્યું. તે વડે હસ્ત ને મુખ શુદ્ધ કરીને જળપાન કર્યું. પછી મુખવાસ જમે છે ને પલંગ ઉપર વિરાજમાન થાય છે ને ગોપાળાનંદ સ્વામી, મુક્તાનંદ સ્વામી, ઉત્તમનૃપ જે દાદાખાયર તથા પર્વતભાઈ આદિ મુક્ત શ્રીજીની પ્રસાદી જમીને શ્રીજીની ચોમેર આવીને બેઠા થકા દર્શન-સ્પર્શનો આનંદ અનુભવે છે ને મેં શ્રીજીનાં દર્શન, સ્પર્શ ને સુગંધરૂપ પ્રસાદ લઈને મુક્તે સહિત શ્રીજીમહારાજને મારા હૃદયાકાશરૂપ ચિદાકાશમાં પધરાવ્યા. એમ ધ્યાન કરવું. આ બીજી માનસી પૂજા થઈ.

હવે (૩) ત્રીજી ઉત્થાપનની માનસી પૂજાનો સમય સાડાત્રણનો કે ચારનો છે. તે સમયે શ્રીજીમહારાજે પલંગમાં યોગનિદ્રા અંગીકાર કરીને સુખશય્યામાં શયન કર્યું છે અને સાડાત્રણનો સમય થયો ત્યારે મોટા સંતો ને હરિભક્તો શ્રીહરિજીનાં દર્શન કરવા આવ્યા. તેમાં કેટલાક શ્રીહરિજીનાં દર્શનની ઈચ્છા રાખી ધ્યાન—માનસી પૂજા કરે છે ને કેટલાક કીર્તન—ભજન કરે છે. શ્રીહરિજીના સારુ મેવો તથા ફળ

સુધારીને મોટાં પાત્ર ભરી રાખ્યાં છે ને સુગંધીમાન જળના લોટા ભરીને રાખ્યા છે. શ્રીહરિ જાગ્રત થયા ત્યારે મુક્ત ‘જય ! જય !’ શબ્દ બોલી દર્શન કરતા હતા ને શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિમાંથી તેજના તથા સુખના કુવારા છૂટતા હતા. પછી મેં શ્રીહરિજીને જળનો ધ્યાલો આપ્યો, તેણે કરી જળના કોગળા કરીને મુખમાર્જન કરીને જળપાન કર્યું, ત્યારે મેં મેવાનાં પાત્ર અર્પણ કર્યાં અને શ્રીજીમહારાજ મેવો તથા દિવ્ય ફળ જમે છે, સર્વેને પ્રસાદી આપે છે અને તે મુક્તો પ્રસાદી જમે છે. પછી શ્રીહરિ અશ્વે અસવાર થઈ સંત-હરિભક્તોને સાથે લઈ સાભ્રમતિ ગંગાએ સ્નાન કરવા પધાર્યા. ત્યાં ગંગાને કાંઠે વસ્ત્ર ઉતારીને એક વસ્ત્ર પહેરીને જળમાં પ્રવેશ કર્યો અને મુક્તો સાથે જળમાં દિવ્ય જળક્રિડા કરવા લાગ્યા. આવી રીતે સ્નાન કરતા અને મુક્તોને આનંદ ઉપજાવતા થકા સ્નાન કરીને પછી જળમાંથી બહાર આવ્યા અને બીજાં વસ્ત્ર પહેરીને મુક્તમંડળ સહિત મંદિરમાં આવ્યા. ત્યાં સિંહાસન ઉપર વિરાજમાન થયા. પછી હું શ્રીજીમહારાજને ચંદન ચર્ચુ છું ને ઉત્તમ પુષ્પના હાર, તોરા, ગજરા, બાજુબંધ ધરાવું છું તે સમયે શ્રીજીમાંથી અતિ સુગંધ પ્રસરી રહી છે ને તેજની સેડ્યો છૂટી રહી છે એવા શ્રીહરિનાં દર્શનથી અપાર દિવ્ય સુખ આવે છે; હું મૂર્તિ સામું જોઈ રહ્યો છું ને મૂર્તિ સાથે મારા આત્માનું એકાત્મપણું પામીને એકકાળાવચ્છિન્ન સળંગ સ્વરૂપનો આનંદ અનુભવું છું તેમ જ બીજા મુક્ત પણ શ્રીજીના સુખમાં થીજી રહ્યા છે — આમ માનસી પૂજા કરીને તે મૂર્તિનું અનુસંધાન અખંડ રાખવું. આ

ત્રીજી માનસી પૂજા કહી.

હવે (૪) ચોથી સાયંસંધ્યાની માનસી પૂજાનો સમય આરતી પછી છે. એ સમયે શ્રીહરિ દિવ્ય આસન ઉપર બેઠા છે અને મહારાજાધિરાજપણાની શોભાએ યુક્ત શોભી રહ્યા છે. અનંતમુક્ત અને અનાદિમુક્ત જેમની સેવામાં હાજર છે અને સકળમુક્તને સુખકારી, દિવ્ય ને અલૌકિક સ્વરૂપ છે જેમનું એવા ભક્તિ — ધર્માત્મજ શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુજીની હું આરતી કરું છું; સર્વે મુક્ત દર્શન કરે છે ને આરતીનું પદ બોલે છે. શ્રીજીમહારાજમાંથી સુખમય તેજના બિંબ છૂટી રહ્યા છે. અતિશય સુખ આવે છે. એવી રીતે આરતી થઈ રહી અને મુક્ત સર્વે શ્રીજીમહારાજનાં દર્શન કરે છે ને શ્રીજી મુક્તની છાતીમાં ચરણ આપે છે. મને પણ છાતીમાં ચરણ આપ્યાં ને અતિ રાજી થઈને મળ્યા ને સર્વે મુક્ત ચોમેર બેઠા થકા દર્શન કરે છે. પછી શ્રીહરિજીને વાળુ કરવાનો સમય થયો ત્યારે શ્રીહરિએ સર્વે ભારે પોશાક ઉતારીને એક વસ્ત્ર પહેર્યું ને એક ઝીણું વસ્ત્ર અંગે ધાર્યું એવા શ્રીહરિ વાળુ કરવા બાજઠ ઉપર બેઠા. શ્રીજીમહારાજ આગળ ચાંદીના ભાજનમાં ઘી, ખીચડી, શાક, પુડલા, દહીં, દૂધ વગેરે દિવ્ય ભોજન ધર્યાં. તેને શ્રીજીમહારાજ જમે છે અને તૃપ્ત થઈને ચળુ કરી જળપાન કર્યું. પછી મુખવાસ જમતા થકા પલંગમાં બેઠા અને ગોપાળાનંદ સ્વામી તથા ધ. ધુ. આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ આદિ મુક્ત શ્રીહરિના પ્રેમરૂપ પ્રસાદીનું પાન કરીને શ્રીહરિજીની પાસે સભામાં બેસીને દર્શનનું સુખ લે છે અને શ્રીહરિ સર્વે મુક્તને દર્શન, સ્પર્શ ને વાતોનું સુખ આપે છે ને

હું પણ સુખ લઉં છું એમ શ્રીહરિનો અલૌકિક મહિમા વિચારીને તે મૂર્તિમાં ચિત્તનો નિરોધ કરવો. આ ચોથી માનસી પૂજા થઈ.

હવે (૫) પાંચમી માનસી પૂજાની વિગત એમ છે, જે રાત્રે અંત્ય કથા ને નિત્યનિયમની સમાપ્તિ થયા પછી શ્રીહરિને સુંદર કઢેલું દૂધ પાન કરવા આપવું. તેને પાન કરીને શ્રીહરિએ ગાદલું, ઓસીકાં ને ગાલમશૂરિયાં સહિત સુખશય્યામાં શયન કરીને યોગનિદ્રાને અંગીકાર કરી અને મારા હૃદયકાશમાં પ્રેમરૂપ પર્યકમાં (ઢોલિયામાં) શયન કર્યું છે, એમ દિવ્યભાવે શ્રીજીમહારાજ અક્ષરધામરૂપ મારા આત્મામાં અખંડ વિરાજમાન છે અને હું એ મૂર્તિમાં રસબસ જોડાઈ રહ્યો છું, એમ ધ્યાન કરવું. ઈતિ પાંચમી માનસી પૂજા સંપૂર્ણમ્.

આવી રીતે ભગવાનના ભક્ત પુરુષો ને વનિતાઓ તેમણે પ્રથમ કહ્યું તેમ પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુજીની માનસી પૂજા માહાત્મ્યજ્ઞાને સહિત સ્નેહ અને શ્રદ્ધાથી દિવસમાં પાંચ વખત કરવી. જે ભક્તજનો શ્રીહરિના આશ્રિત થઈને માનસી પૂજા કરતા નથી તેમને મહાન દોષ લાગે છે, એમ સત્સંગિભૂષણ — અં. ૩, અ. ૪૭માં કહ્યું છે :—

સત્સંગી યઃ પુમાન્ ભક્તાઃ સ્ત્રી સ્યાત્ સત્સંગિની ચ યા ।
 દ્વાવેતાવાદીમાં પૂજામકૃત્વા માનસી પ્રભોઃ ॥ ૪ ॥
 યદ્યન્નં ચ જલં તર્હિ ભુજ્જાતે પિબતોઽનધાઃ ।
 તાવુભૌ માંસમેવાત્તો મદિરાં પિબતશ્ચ તૌ ।
 પેયં વોઽન્નં ચ તત્પૂજાં કૃત્વૈવાદ્યં જલં તતઃ ॥ ૫ ॥

શ્રીજીમહારાજ પોતાના ભક્તોને કહે છે : હે ભક્તજનો ! સત્સંગી એવા જે પુરુષ ને સત્સંગી એવાં જે વનિતા હોય એ બેય પ્રથમ મારી માનસી પૂજા કર્યા વિના અન્ન ખાય અને જળ પીએ તો એ બંને કહેતાં પુરુષો ને વનિતાઓને આમિષ ખાધાસમ ને મદિરા પીધાસમ દોષ લાગે છે. એ હેતુ માટે તે મારી માનસી પૂજા કરીને અન્ન જમવું ને જળપાન કરવું. (૪-૫).

અને વળી સત્સંગિજીવન — પ્ર. ૨, અ. ૭માં નારાયણગીતામાં શ્રીહરિએ કહ્યું છે કે માનસી પૂજા કર્યા વિના અન્નજળ ખાવું — પીવું નહિ. તે જુઓ :-

સ્નાનં ચ દ્વિવિધાં પૂજા-મકૃત્વા પ્રત્યહં હરેઃ ।

સર્વૈરત્નં ન ભોક્તવ્યં વિના રોગાદિ પીડિતાન્ ॥ ૧૦ ॥

શ્રીજીમહારાજે પોતાના ભક્તને કહ્યું છે : મારા ભક્ત હોય તે સર્વેએ પ્રાતઃ સ્નાન ને બે પ્રકારની મારી પૂજા જે માનસી પૂજા ને પ્રતિમા પૂજા તે કર્યા વિના કોઈ દિવસ અન્ન ખાવું નહિ, અર્થાત્ સ્નાન-પૂજા કરીને જ ખાવું - પીવું ને રોગાદિકથી અશક્ત હોય તેમણે મારું ચિંતવન કરવું અને દેહથી સ્નાન-પૂજા ન થાય તો તેનો દોષ નથી. (૧૦), તથા સત્સંગિજીવન — પ્ર. ૩, અ. ૬૨માં જનશિક્ષામાં :

ઉપવિશ્ય તથૈકાન્તે ધ્યાત્વા પ્રત્યહમેવ તન્ ।

કર્તવ્યા માનસીપૂજા મનોમલ — વિશોધની ॥ ૧૬ ॥

શ્રીહરિએ કહ્યું છે જે મારા ભક્તોએ નિત્ય એકાંતે બેસીને મારું ધ્યાન કરીને મનમાં રહેલા વિષયના રાગ ને કામ,

લોભાદિક દોષ છે તેની નિવૃત્તિ કરનારી મારી માનસી પૂજા નિત્યે પાંચ સમય કરવી (૧૬). તથા સત્સંગિજીવન — પ્ર. ૪ના દીક્ષાવિધિમાં —

વિધાય માનસી પૂજાં સદ્ગુરૂક્ત — ક્રમેણ ચ ।

પ્રતિમાયામિષ્ટદેવં તં ભક્ત્યાવાહયેત મુનિઃ ॥

શ્રીજીએ કહ્યું છે જે દીક્ષાને પામ્યો એવો જે મુનિ કહેતાં સંત તે પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન કરીને પૂજા કરવા બેસે ત્યારે પ્રથમ પોતાના ગુરુ થકી શીખેલી મારી માનસી પૂજા કરીને પછી માનસી પૂજામાં ભક્તિથી પૂજાયેલા એવા પોતાના ઈષ્ટદેવ જે અમે તે અમારું પ્રતિમામાં આવાહન કરવું. ઈતિ માનસી પૂજાવિધિ પ્રકાશ સમાપ્તમ્.

૨. ચિત્રપ્રતિમા પૂજા : બાહ્ય પૂજાવિધિ

સૂર્ય ઊગ્યા પહેલાં ઊઠી શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન અને મુક્તોના નામનું ઉચ્ચારણ કરી, તેમને સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરી, તેમનું ધ્યાન કરવું. ત્યાર બાદ પથારીમાંથી ઊઠી જઈ પ્રાતઃવિધિ કરવી. કુદરતી હાજત — શૌચવિધિ કરી હાથ-પગની બરાબર શુદ્ધિ કરવી. તે પછી એક જગ્યાએ બેસીને, ગાળેલા પાણીથી ધોયેલું દાતણ કરવું ને ગાળેલા પાણીથી કોગળા કરી મુખશુદ્ધિ કરવી. દાતણ કરતાં કરતાં હરવું-ફરવું નહિ ને વાતો કરવી નહિ. ત્યાર બાદ ચોખ્ખા પાણીથી સ્નાન કરવું ને તે વખતે ભગવાનનાં નામોનું તથા તીર્થોનાં નામોનું સ્મરણ કરવું. નાહ્યા પછી ધોયેલાં ચોખ્ખાં વસ્ત્રો પહેરવાં. ધોતિયું પહેરવું ને ખેસ કે શાલ ઓઢવાં. સુતરાઉ ધોતી પહેર્યા પછી ફરી ધોઈને પૂજામાં પહેરવા લેવી. રેશમી ધોતી ધોયા વગર ફરી પહેરી શકાય. મેલાં વસ્ત્રો ન પહેરવાં. પૂજા કરવા માટે શાંત પવિત્ર જગ્યાએ, બરાબર બેસી શકાય તેવા પવિત્ર આસન ઉપર પૂર્વ કે ઉત્તર મુખે બેસવું. આ બધી બહારની શુદ્ધિ સાથે મનથી પણ પવિત્રપણે રહી પ્રેમપૂર્વક પૂજા કરવી.

જમણા હાથની હથેળીમાં ચોખ્ખું — ગાળેલું પાણી લઈ “ૐ શ્રી સ્વામિનારાયણાય નમઃ” કહી આયમન કરવું. ફરીથી પાણી હથેળીમાં લઈ “ૐ શ્રી હરિકૃષ્ણાય નમઃ” કહી આયમન કરવું. તેમ જ ત્રીજી વાર પાણી હથેળીમાં લઈ “ૐ શ્રી ઘનશ્યામાય નમઃ” એમ નામ મંત્ર બોલીને આયમન

કરવું. ત્યાર પછી પુરુષોએ કપાળ, છાતી, બે હાથ — એમ ચાર જગ્યાએ પ્રસાદીના ચંદનથી ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક કરી તેમાં કુંકુનો કે ચંદનનો ચાંદલો કરવો. સધવા સ્ત્રીઓએ કપાળમાં ચાંદલો કરવો. તે તિલક-ચાંદલો કરતી વખતે ‘સ્વામિનારાયણ’ મહામંત્ર બોલવો. તે પછી માનસી પૂજા કરવી.

ત્યાર બાદ :

પ્રણમ્ય રાધાકૃષ્ણસ્ય લેખ્યાર્ચાં તત આદરાત્ ।

શક્ત્યા જપિત્વા તન્મંત્રં કર્તવ્યં વ્યાવહારિકમ્ ॥

॥ શિ. શ્લોક ૫૪ ॥

રાધાકૃષ્ણની એટલે મુક્ત અને મહારાજની (શ્રી સહજાનંદ સ્વામી રાધા નામે પોતાના મુક્તને કહે છે ને કૃષ્ણ નામે પોતાને જ કહે છે.) ચિત્રપ્રતિમા જે ધર્મવંશી આચાર્ય પરંપરાએ પોતાના ગુરુએ પ્રસાદી કરીને પૂજવા આપી હોય એવી તે મૂર્તિને આસન ઉપર પધરાવીને નીચેનો મંત્ર બોલવો :

ઉત્તિષ્ઠોત્તિષ્ઠ હે નાથ ! સ્વામિનારાયણ પ્રભો ! ।

ધર્મસૂનો દયાસિન્ધો સ્વેષાં શ્રેયઃ પરં કુરુ ॥

આગચ્છ ભગવન્ દેવ સ્વસ્થાનાત્ પરમેશ્વર ।

જહં પૂજાં કરિષ્યામી સદા ત્વં સમ્મુખો ભવ ॥

આ મંત્ર બોલીને નીચે પ્રમાણે આવાહન કરવું :

‘ૐ શ્રીસહજાનંદાય નમઃ, સહજાનંદસ્વામીનં આવાહનં સમર્પયામિ’
હે નાથ ! તમે જાગ્રત થઈને દર્શન આપો. હે સ્વામિનારાયણ પ્રભુ ! તમે સમર્થ છો. દયા કરીને પરમ ધર્મ

સ્થાપન કરવા ધર્મપુત્ર થયા છો, તમે તમારા આશ્રિત એવા અમારો આત્યંતિક મોક્ષ કરો. હે ભગવન્ ! હે દેવ ! તમારા ધામથી પધારો. હે પરમેશ્વર ! સન્મુખ દર્શન સદાય આપો. હું તમારી પૂજા કરીશ. આમ આવાહન કરીને પછી ‘આદરાત્ પ્રણમ્ય’ કહેતાં આ પ્રતિમા સ્વરૂપ સાક્ષાત્ સ્વામિનારાયણ ભગવાન છે એવા ભાવથી નમસ્કાર કરીને દર્શન કરવાં. પછી સાકર આદિનું નૈવેદ્ય તથા ધૂપ, દીપ, પુષ્પાદિક અર્પણ કરવાં. પછી સ્વસ્તિક આસને બેસી મૂર્તિના સન્મુખ દષ્ટિ રાખીને ‘સ્વામિનારાયણ’ એ ષડક્ષર મહામંત્ર છે તેનો જપ કરવો અથવા ‘બ્રહ્માહં કૃષ્ણદાસોઽસ્મિ’ આ અષ્ટાક્ષર જે મંત્ર છે તે ધર્મવંશી ગુરુ થકી પ્રાપ્ત કરીને તેનો જપ કરવો. (તે મંત્રની સમજૂતી ને જપવિધિ આગળ કહેવાશે.) જપ કર્યા પછી પ્રદક્ષિણા અને દંડવત્ — પ્રણામ કરવા. પછી બેસીને સ્તુતિ — પ્રાર્થના આ પ્રકારે કરવી જે :—

મા દેહ — ગેહ — દ્રવિણેષુ બુદ્ધિ — વ્રજેદ્ભવત્ પાદયુગં વિહાય ।

અસ્માકમિત્યેવ હરેઽભિયાચિતં સમ્પૂરયાધીશ ભવ પ્રસન્નઃ ॥

હે હરે ! મારી બુદ્ધિ તમારા ચરણયુગલને ત્યાગ કરીને દેહ, ગેહ, દ્રવ્યાદિકમાં પ્રવેશ ન કરો. અને તમારામાં જ રહો એ જ અમે યાચના કરીએ છીએ. તે તમો પ્રસન્ન થઈને પૂર્ણ કરો અને તમારા ભક્તનો મન, વચન અને દેહે કરીને ક્યારેય દ્રોહ ન થાય ને અવગુણ ન આવે અને કુડાપંથી ને નાસ્તિક એ આદિ કુસંગથી અને કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મત્સર આદિ દોષથી રક્ષા કરો. દુષ્ટ વાસના ને દેહાભિમાન થકી મુક્ત કરીને તમારી પાસે રાખો અથવા તમારી મૂર્તિમાં રાખો.

આમ સ્તુતિ — પ્રાર્થના કરીને વિસર્જનનો શ્લોકરૂપ મંત્ર નીચે પ્રમાણે બોલવો.

સ્વસ્થાનં ગચ્છ દેવેશ ! પૂજામાદાય મામકીમ્ ।

ઇષ્ટકામ — પ્રસિદ્ધ્યર્થં પુનરાગમનાય ચ ॥

હે દેવેશ ! સર્વ અવતાર ને સર્વ મુક્તના નિયામક એવા તમોએ મારી પૂજા ગ્રહણ કરી, હવે તમો મારા હૃદયાકાશરૂપ તમારા દિવ્ય ધામમાં બિરાજો અને વળી મારા મનોરથ પૂરા કરવા ને દર્શન દેવા પુનઃ પધારશો, આ મારી પ્રાર્થના છે. આમ કહીને, પછી 'શિક્ષાપત્રી'નો પાઠ કરી સમાપ્તિ કરવી.

શ્રીહરિની ચિત્રપ્રતિમાની પૂજાવિધિમાં ચિત્રમૂર્તિને જળથી સ્નાન, ચંદન વગેરે થઈ શકે નહિ પણ મૂર્તિને પ્રેમભાવથી માનસિક ઉપચાર કરવા તે થઈ શકે. તે શું તો (આદૌ ધ્યાનં)

શ્રીમચ્છારદપૂર્ણચન્દ્રવિલસત્ સ્મેરાનનં શ્રીહરિં...

આમ પ્રથમ ધ્યાન કરીને પછી નીચેના નામમંત્ર તથા આવાહન આદિના જે જે શ્લોક છે તે અતિ દીનતાએ કરીને બોલવા.

નામમંત્ર

ૐ શ્રીપૂર્ણપુરુષોત્તમ—શ્રીહરયે નમઃ શ્રીહરિમાવાહયામિ સ્થાપયામિ ॥ ૧ ॥

ૐ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ, શ્રીકૃષ્ણમાસનં સમર્પયામિ ॥ ૨ ॥

ૐ શ્રીહરિકૃષ્ણાય નમઃ, તં પાદ્યં સમર્પયામિ ॥ ૩ ॥

ૐ શ્રીનીલકંઠાય નમઃ, તમર્ધ્યં સમર્પયામિ ॥ ૪ ॥

ૐ શ્રીઘનશ્યામાય નમઃ, તમાચમનીયં સમર્પયામિ ॥ ૫ ॥

- ॐ श्रीसहजानंदाय नमः, तं मलापकर्ष—स्नानं सम०^१ ॥ ६ ॥
- ॐ श्रीस्वामिनारायणाय नमः, तं पञ्चामृत—स्नानं सम० ॥ ७ ॥
- ॐ श्रीनारायणमुनये नमः, तं चन्दनं सम० ॥ ८ ॥
- ॐ श्रीपुरुषोत्तमाय नमः, तं तुलसीपत्राणि सम० ॥ ९ ॥
- ॐ श्रीसहजानंदस्वामिने नमः, तं स्तोत्रेण सह
सततजलधारया महाभिषेक—स्नानमेव सम० ॥ १० ॥
- ॐ श्रीतेजःपुंजाक्षर—निवासिनेनमः, तं मार्जनं सम० ॥ ११ ॥
- ॐ श्रीमुक्त — अनादिमुक्त — स्वामिने नमः,
तं वस्त्रोपवस्त्रे सम० ॥ १२ ॥
- ॐ श्रीसर्वाविर्भावकारणाय नमः, तं अत्तरचन्दन —
तुलसीदलानि सम० ॥ १३ ॥
- ॐ श्रीभक्तिधर्मात्मजाय नमः, तं यज्ञोपवीतं सम० ॥ १४ ॥
- ॐ श्रीस्वांगप्रकाश—पुंजाक्षरधाम—निवासाय नमः,
तं दिव्य विविधवस्त्राणि सम० ॥ १५ ॥
- ॐ श्रीस्वामिनारायणाय नमः, तं विविध—
दिव्याभूषणानि सम० ॥ १६ ॥
- ॐ श्रीमुक्त—अनादिमुक्ताधिपतये नमः, तं दिव्य—पुष्पालंकार
सम० ॥ १७ ॥
- ॐ श्रीअनादि—कृष्णनामक—भक्तिधर्मपुत्राय नमः,
तं दिव्यधुपं सम० ॥ १८ ॥
- ॐ श्रीशिक्षापत्री—वचनमृत—शास्त्रास्वरूप—प्रत्यक्षाय नमः,
तं दिव्य—दीपं सम० ॥ १९ ॥
- ॐ श्रीपूर्णपुरुषोत्तमाय नमः, तं महानैवेद्यं सम० ॥ २० ॥

१ सम० = समर्पयामि ।

- ૐ શ્રીનિત્યમુક્ત—નિવાસાય નમઃ, તમપોશનં સમ૦ ॥ ૨૧ ॥
- ૐ શ્રીઅનાદિમુક્તાનંદાય નમઃ, તં મુખવાસં સમ૦ ॥ ૨૨ ॥
- ૐ શ્રીપરમૈકાંતિક—મુક્તમધ્ય—નિવાસાય નમઃ,
તમારતી સમ૦ ॥ ૨૩ ॥
- ૐ શ્રીઐકાંતિક—ભક્તાર્થ—માવિર્ભાવાય નમઃ,
તં પ્રદિક્ષણાં સમ૦ ॥ ૨૪ ॥
- ૐ શ્રીનારાયણાય નમઃ, તં સાષ્ટાંગપ્રણામં સમ૦ ॥ ૨૫ ॥
- ૐ શ્રીસ્વામિનારાયણાય નમઃ, સ્તુતિં પ્રાર્થનાં ચ સમ૦ ॥ ૨૬ ॥

ચિત્રપ્રતિમા સ્વરૂપ શ્રીહરિને આ માનસિક ઉપચાર અર્પણ કરાય છે તેમાં કેટલાંક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ થઈ શકે એવાં હોય છે. તે જો ખાસ પૂજા સામગ્રી અનુકૂળ હોય ને શ્રદ્ધા — માહાત્મ્યથી થઈ શકે તો વિશેષ લાભ થાય ને જો તે અનુકૂળ ન હોય, ને તેમ ન થઈ શકે તો પણ મહાપ્રભુજી આપણી પૂજાને સંપૂર્ણ માને છે. અને જે ભક્તજન પ્રાતઃકાળમાં આવી રીતે અતિ પ્રેમે કરીને રોમાંચિત ગાત્ર ને ગદ્ગદ કંઠ થઈને શ્રીહરિજીની ચિત્રપ્રતિમાની પૂજા કરે છે તે ભક્ત ઉપર ભગવાનની અતિશય પ્રસન્નતા થાય છે ને આ લોકમાં પણ સુખિયા રહે છે ને છતે દેહે મૂર્તિના સુખને પામે છે. આ પ્રકારે ચિત્રપ્રતિમાનો પૂજાવિધિ સમાપ્ત થાય છે. હવે તેથી વિશેષ પૂજાવિધિ ને તેમના અધિકારી કોણ થઈ શકે તે કહીએ છીએ.

૩. આત્મનિવેદી એકાંતિક ભક્તનાં લક્ષણ

ये त्वम्बरीषवद्भक्ताः स्युरिहात्मनिवेदिनः ।

तैश्य मानसपूजान्तं कार्यमुक्त-क्रमेण वै ॥ शि. श्लो. ૫૫ ॥

અમારા સત્સંગીમાં જે અંબરીષ રાજાની પેઠે આત્મનિવેદી એવા એકાંતિક ઉત્તમ ભક્ત હોય તેમણે પણ પ્રથમ કહ્યું તેવી રીતે અનુક્રમે કરીને માનસી પૂજા પર્યંત સર્વે ક્રિયા કરવી. (૫૫).

હવે આત્મનિવેદી એકાંતિક ભક્ત તે કેવા હોય તો ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને માહાત્મ્ય સહિત ભક્તિ એ ચારેય જે ભક્તજનોએ સિદ્ધ કર્યા હોય ને પંચવિષયભોગની તથા ઐશ્વર્યની વાસનાનું જીવાત્મામાંથી સમૂળગું ઉન્મૂલન કર્યું હોય ને જેમની મનોવૃત્તિ શ્રીજીસ્વરૂપમાં જ અખંડ રહેતી હોય ને પોતાને અક્ષરધામરૂપ અથવા પુરુષોત્તમરૂપ માનીને પુરુષોત્તમ શ્રીજીમહારાજનું ધ્યાન — ભજન — ભક્તિ કરતા હોય તે એકાંતિક ભક્ત કહેવાય છે. એવા એકાંતિક ભક્ત અંબરીષ રાજાનું વર્તન શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૯, અ. ૪માં કહ્યું છે :-

अम्बरीषो महाभागः सप्तद्वीपवर्ती महीम् ।

अव्ययां च श्रियं लब्धा विभवं चातुलं भुवि ! ॥ ૧૫ ॥

मेनेऽति दुर्लभं पुंसां सर्वं तत्स्वप्न-संस्तुतम् ।

विद्वान् विभवनिर्वाणं तमो विशति यत्पुमान् ॥ ૧૬ ॥

વાસુદેવે ભગવતિ તદ્ભક્તેષુ ચ સાધુષુ ।

પ્રાપ્તો ભાવં પરં વિશ્વં યેનેદં લોષ્ટવત્ સ્મૃતમ્ ॥ ૧૭ ॥

આ પૃથ્વીમાં મહા ભાગ્યશાળી અંબરીષ રાજા તે સપ્તદ્વીપવાળી પૃથ્વીને તથા અન્ય પુરુષોને દુર્લભ ને અતુલ કહેતાં અમાપ એવા વૈભવને પ્રાપ્ત કરીને તે સર્વે માયિક સુખનો સ્વપ્ન સમાન માનતા હતા અને વળી વૈભવનું નાશવંતપણું ને જે વૈભવ શાસ્ત્રવિધિ વિના ભોગવવાથી પુરુષ નરકચોરાસીને પામે છે, એમ જાણતા હતા અને વાસુદેવ ભગવાન ને તેમના એકાંતિક ભક્ત એવા સાધુ પુરુષમાં પરમભાવ પ્રાપ્ત કરતા હતા ને આ જગતને લોષ્ટ માફક (કચરા જેવું) માનતા હતા (૧૫-૧૬-૧૭). તે જ અધ્યાયમાં કહ્યું છે જે :-

સ વૈ મનઃ કૃષ્ણપદારવિન્દયો-ર્વચાંસિ વૈકુંઠ-ગુણાનુવર્ણને ।

કરૌ હરે-ર્મન્દિરમાર્જનાદિષુ શ્રુતિં ચકારાચ્યુતસત્કથોદયે ॥ ૧૮ ॥

મુકુંદલિંગાલય-દર્શને દ્વશૌ તદ્ભૃત્યગાત્ર-સ્પર્શેઽઙ્ગ-સંગમ્ ।

ઘ્રાણં ચ તત્પાદસરોજ-સૌરભે શ્રીમત્તુલસ્યા રસનાં તદર્પિતે ॥ ૧૯ ॥

પાદૌ હરેઃ ક્ષેત્રપદાનુસર્પણે શિરો હૃષીકેશ-પદાભિવંદને ।

કામં ચ દાસ્યેન તુ કામકામ્યયા યથોત્તમશ્લોક-જનાશ્રયા રતિઃ ॥ ૨૦ ॥

અને તે અંબરીષ રાજા પોતાનું મન કૃષ્ણના ચરણારવિંદમાં જ રાખતા હતા અને વાણીનો ઉપયોગ શ્રીહરિના ગુણ ગાવામાં જ કરતા હતા ને પ્રતિમા સ્વરૂપ ભગવાનને સ્નાન કરાવવું, શણગાર કરવા, નૈવેદ્ય કરવું, મંદિર સાફ કરવું વગેરે સેવામાં હાથને રાખતા હતા, અર્થાત્

પોતાના હાથે જ કરતા હતા (૧૮). અને નેત્રને ‘મુકુંદલિંગાલય – દર્શને’ કહેતાં ભગવાનને નિવાસસ્થાનરૂપ એવા સત્પુરુષનાં દર્શનમાં જ જોડતા હતા. ‘અંગસંગમ’ કહેતાં સ્પર્શને કરનારી ત્વચાઈંદ્રિયનો ઉપયોગ ભગવાનના ભક્તના ગાત્રના સ્પર્શમાં કરતા હતા. દ્રાણ ઈંદ્રિયથી શ્રીહરિજીના ચરણનો, તુલસીનો ને પ્રસાદીના અત્તર, ચંદન, પુષ્પ તેનો જ સુગંધ લેતા હતા અને રસના ઈંદ્રિયથી ભગવાનને અર્પણ કરેલ ભોજનને જ લેતા હતા (૧૯). અને પગને કૃષ્ણના મંદિર પ્રત્યે ગતિમાન કરતા હતા, અર્થાત્ ચાલીને જતા હતા. મસ્તકને ભગવાનને અભિવંદનમાં અર્પણ કરતા હતા ને ‘કામં ચ દાસ્યેન’ કામ જે અતિશય ઉત્તમ વસ્ત્ર, આભૂષણ ને ભોજનાદિક ભોગને મારા સ્વામીની (પ્રભુની) પ્રસાદી છે એમ જાણીને ભોગવતા હતા અને પોતાની ધર્મપત્ની સાથે વિષયવ્યવહાર પણ ભગવાનની આજ્ઞાનુસાર જ કરતા હતા પણ તેમને વિષયની આસક્તિ હતી નહિ અને જેમ ભગવાનમાં ને સંતમાં પ્રીતિ થાય તેમ જ વર્તતા હતા (૨૦). વળી તે જ અધ્યાયમાં :-

સ ઇત્થં ભક્તિયોગેન તપોયુક્તેન પાર્થિવઃ ।
સ્વધર્મેણ હરિં પ્રીણન્ સંગાન્ સર્વાઞ્છનૈ-ર્જહૌ ॥ ૨૬ ॥

ગૃહેષુ દારેષુ સુતેષુ બંધુષુ દ્વિજોત્તમ-સ્યંદન-વાજિ-પત્તિષુ ।
અક્ષય્ય-રત્નાભરણાયુધાદિષ્વનંતકોશેષ્વકરોદ સન્મર્તિ ॥ ૨૭ ॥

હે પાર્થિવ ! શુકદેવજી પરીક્ષિત રાજાને કહે છે : હે રાજાન્ ! તે અંબરીષ રાજા ભગવાનને વિષે ભક્તિયોગથી, તપથી ને સ્વધર્મથી શ્રીહરિને પ્રસન્ન કરતા થકા ધીમે ધીમે સર્વ

દેહાદિક માયિક પદાર્થમાંથી રાગ તેને ત્યાગ કરી દેતા હતા, અર્થાત્ રાગ રહિત નિર્વાસનિક થયા (૨૬). અને તે રાજા પોતાનું ઘર જે ભવ્ય રાજભવન ને પોતાની રાણીઓ, કુંવરો ને બંધુજનો તે સર્વ ‘અસત્’ કહેતાં એ નાશવંત છે ને તુચ્છ છે; એ મારા નથી; હું તેનો નથી; હું તો એથી પૃથક્ બ્રહ્મરૂપ પરબ્રહ્મનો દાસ છું એમ સમજતા હતા. તેમ જ મોટા હસ્તિ, ઉત્તમ રથ, વિમાન, અશ્વ ને મહા શૂરવીર વિજયકારી એવા પુરુષોની સેના, અપાર રત્નના આભૂષણ ને (અનેકનો સંહાર કરે એવા યંત્રવાળા) આયુધ તેમાં તથા સુવર્ણાદિક દ્રવ્યથી ભરપૂર ખજાના એ સર્વમાં અસત્ મતિ કરતા હતા (૨૭). આવા હોય તે આત્મનિવેદી તથા એકાંતિક ભક્ત કહેવાય.

શ્રીહરિની સાથે આવેલા અનાદિકમુક્ત તથા પરમ એકાંતિક મુક્ત તેઓ બીજા ભક્તની શિક્ષાને અર્થે એકાંતિક ભક્તની માફક વર્તન રાખતા; એવા ઉત્તમરાજા આદિ મુક્તના ગુણ તથા વર્તન તે સત્સંગિભૂષણ-અંશ ૨ માં વર્ણવ્યા છે તેનું દિક્ દર્શન કરીએ :

મૃદુવાગ્ નિપુણઃ શાન્તઃ સુશીલશ્ચાનસૂચકઃ ।

ઉત્તમશ્લોક-પાદાબ્જૈકાશ્રયઃ સતતં બુધઃ ॥ ૧ ॥

હરિભક્તમાહાત્મ્યજ્ઞઃ પુણ્યકીર્તિઃ સદર્ચકઃ ।

શ્રીકૃષ્ણે સર્વદા સોઽભૂત્ પ્રહ્લાદ ઇવ ભક્તિમાન્ ॥ ૨ ॥

ઉત્તમરાજા કેવા ગુણવાળા હતા તો મધુરવાણીવાળા, (પરાવાણીનું જ ઉચ્ચારણ કરનારા) સર્વદેશી, જ્ઞાની, અસૂયાદિ દોષે રહિત ને ઉત્તમ સ્વભાવવાળા હતા.

શ્રીહરિના દિવ્ય સુખના અનુભવી હતા; માટે શાંત અને શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુના ચરણકમલના જ દૃઢ આશ્રયવાળા હતા ને શ્રીહરિને સર્વોપરી જાણતા હતા (૧). અને શ્રીજીના ભક્તના માહાત્મ્યને જાણતા હતા. પુણ્ય કીર્તિવાળા એવા અને 'શ્રીકૃષ્ણ' કહેતાં અનાદિ શ્રીકૃષ્ણનામક સ્વેષ્ટદેવ શ્રી હરિકૃષ્ણમાં પ્રહ્લાદજીની માફક ભક્તિવાળા અને સર્વ ભક્તને વિષે દાસભાવવાળા, એવા ગુણે કરીને સંપૂર્ણ એ ઉત્તમરાજા હતા. (૨)

ઉત્તમસ્તૂતમો નૂનં પિતુરપ્યધિકો ગુણૈઃ ।

રાજાનુપમ એવાસ્તિ ભક્ત આત્મનિવેદિની ॥ ૩ ॥

ઉત્તમોઽપિ સ્વયં તસ્ય નિર્માનો દાસવત્ સદા ।

યથાવકાશં સકલા-મપિ સેવાં ચકાર ચ ॥ ૪ ॥

શ્રીજીમહારાજે કહ્યું છે જે, 'આ ઉત્તમરાજા તો સકલ ભક્તમાં ઉત્તમ જ છે અને ગુણે કરીને તો તેમના પિતા થકી પણ અધિક છે. રાજા છે તો પણ આત્મનિવેદી ને અનુપમેય અમારા ભક્ત છે' (૩). અને ઉત્તમરાજા પણ પોતે દાસની પેઠે માન મેલીને અવકાશ પ્રમાણે શ્રીજીની સર્વ સેવા સદાય કરતા હતા (૪). તેમ જ સત્સંગિજીવન — પ્ર. ૩, અ. ૧માં :-

નૃપાસનસ્થોઽપિ સ દાસ્યમેવ સ્વયં હરેશ્ચાસ્ય સતાં મુદૈવ ।

પ્રીત્યા ચકારાનુદિનં વિનીતઃ કૃષ્ણાહ્મીસાત્ કલ્પિતરાજ્યભારઃ ॥ ૪ ॥

ઉત્તમરાજા રાજ્યાસને અભિષેક પામ્યા છે તો પણ રાજ્યકાર્યનો ભાર શ્રીહરિને જ જેમણે આધિન કર્યો છે એવા, ને વિનયે યુક્ત એવા તે રાજા નિત્યે પ્રેમથી શ્રીજીમહારાજ ને

તેમના સંતનું દાસપણું જ કરતા હતા (૪). તેમ જ તે જ અધ્યાયમાં :—

સ્નેહોઽભવદ્ભૂરિતરો હરેશ્ચ તસ્મિન્નૃપે ભક્તિમતિ ક્ષિતીશ ! ।

ગેહં તદીયં તુ સ મન્યતે સ્મ સ્વકીયમેવેતિ ચ ભક્તિવશ્યઃ ॥ ૩૦ ॥

સુપ્રતઃષિ કહે છે : હે ક્ષિતીશ ! અનાદિમુક્ત ને એકાંતિક ભક્તના વર્તનવાળા ને શ્રીહરિમાં માહાત્મ્યે સહિત ભક્તિવાળા એવા ઉત્તમરાજાને વિષે શ્રી સહજાનંદ સ્વામીને પણ નિરતિશય પ્રેમ પ્રગટતો હતો અને તે રાજાની પ્રેમભક્તિને વશ એવા શ્રીહરિ પણ એ ઉત્તમ રાજાના મહેલને પોતાનો જ મહેલ માનતા હતા (૩૦).

અને તેવી જ રીતે ભૂજના રાજાના હજૂરી ને માન્ય એવા જેઠી ગંગારામભાઈ તથા તે રાજાના અમાત્ય ગજજર સુંદરજીભાઈ ને હીરજીભાઈ પણ શ્રી સ્વામિનારાયણના પરમ એકાંતિક મુક્ત હતા તો પણ તેમનું વર્તન આત્મનિવેદી ને એકાંતિક ભક્તના જેવું જ સત્સંગિભૂષણ — અં. ૧માં કહ્યું છે :—

યદાત્માઽયં ચ મે પુત્રો વિત્તં સ્ત્રી વાહનં ગૃહમ્ ।

એ તદાઘસ્તિ યત્તન્મે પ્રેષ્ટં કિર્મર્પિતં તવ ॥ ૧ ॥

તતોઽન્યત્ કિં શિરોઽપીદં કૃતો મે યદ્દિને મયા ।

સત્સંગોઽસ્તિ તદારમ્ય તવાર્થમેવ કલ્પિતમ્ ॥ ૨ ॥

જેઠી ગંગારામભાઈ શ્રીજીમહારાજ પ્રત્યે કહે છે : હે સ્વામિન ! જે દિવસથી મેં તમારો સત્સંગ કર્યો તે દિવસથી આરંભીને મેં આ મારો આત્મા (દેહ) પુત્ર, સ્ત્રી, દ્રવ્ય, વાહન

ને ઘર એ આદિ જે કાંઈ પ્રિય છે તે સકલ તમને અર્પણ કર્યું છે, તેથી બીજું શું કહું ! આ મારું મસ્તક પણ તમારા સારું જ કલ્પ્યું છે (૧-૨).

અનાદિમુક્ત ને એકાંતિક ભક્તની માફક વર્તનવાળા ઉત્તમરાજા આદિ મુક્તને શ્રીહરિમાં ગાઢ પ્રીતિ ને સ્વરૂપનિષ્ઠાનું દર્શન સત્સંગિજીવન - પ્ર. ૨, અ. ૩૨માં કહ્યું છે તે જુઓ :-

ત્વત્ પ્રાણનત્ર નો હિત્વા ક્વ યાસિ કરુણામ્બુધે ! ।

ગતે ત્વયિ શરીરેષુ ન સ્થાસ્યન્ત્યસવો હિ નઃ ॥ ૩૪ ॥

ગન્તવ્યં ચેદવશ્યં તે તર્હ્યાસ્માનાત્મના સહ ।

નેતુમર્હષિ નામ ! ત્વં સૌવીરાનત્ર વા વસ ॥ ૩૫ ॥

કોઈક સમયે શ્રીજીમહારાજ બીજા ભક્તના મનોરથ પૂરા કરવા ગઢપુરથી તે ભક્તના ગામ પ્રત્યે જવા તૈયાર થયા તે વખતે ઉત્તમરાજા આદિ શ્રીજીને કહે છે : હે કરુણામ્બુધે ! તમે જ અમારા જીવનપ્રાણ છો તે અમને મેલીને કયા સ્થળે જશો ! તમે જશો તો અમારા શરીરમાં પ્રાણ નહિ રહે (૩૪). માટે હે નાથ ! તમારે અવશ્ય જવું જોઈએ એમ હોય તો અમને તમારી સાથે સૌવીર દેશમાં લઈ જાઓ અથવા તો તમે કૃપા કરીને આ દુર્ગપુરમાં જ નિવાસ કરો. (૩૫)

સોઢું શક્તા વયં નૈવ વિરહં તવ સત્પતે ! ।

સાકમેવાગમિષ્યામ-સ્ત્વયાતો નાત્ર સંશયઃ ॥ ૩૬ ॥

રાજસ્ય ચિન્તા નાસ્ત્યેવ તત્તુ તે યત્સમર્પિતમ્ ।

બ્રહ્માંડપોષકસ્ત્વં હિ સર્વત્રાન્નં તુ દાસ્યસિ ॥ ૩૭ ॥

હે સત્પતે ! અમે તમારો વિયોગ સહન કરવા સમર્થ નથી, માટે તમારી સાથે જ આવશું એમાં સંશય નથી. અને જો આપશ્રીનું એમ કહેવું હોય જે તમારું રાજ્ય કોણ સાચવશે તો તે રાજ્યની ચિંતા અમારે નથી કેમ જે રાજ્ય તો તમને જ અર્પણ કર્યું છે. માટે અમે તમારી સાથે આવશું અને જો આપનું એમ કહેવું હોય જે રાજ્ય સાચવશો નહિ, તો તમારા સંબંધીનું ને તમારું ભરણપોષણ શાથી કરશો ? તો એના કર્તા તો આપ જ છો. કેમ જે સર્વ બ્રહ્માંડમાં સર્વ પ્રાણીઓના પોષણકર્તા તમે જ છો તો અમને સર્વત્ર અન્નાદિકથી પોષણ કરો તેમાં કહેવાનું શું છે ! (૩૬-૩૭). આવા હોય તે જ આત્મનિવેદી તથા એકાંતિક ભક્ત કહેવાય.

‘ભાગવત ધર્મ’ અથવા ‘એકાંતિક ધર્મ’ એટલે શું ?

“ભગવાનના સંબંધે સહિત જે ધર્મ છે, એ ધર્મને જ ભાગવત ધર્મ કહે છે તથા એકાંતિક ધર્મ કહે છે; અને તે ધર્મ ને ભક્તિ તો બે નથી — એક જ છે. અને જે ધર્મ સ્થાપનને અર્થે ભગવાનના અવતાર થાય છે તે પણ એ જ ધર્મના સ્થાપનને અર્થે થાય છે; અને જે ‘કેવળ’ વર્ણાશ્રમ ધર્મ છે તે તો ભાગવત ધર્મથી અતિશય ગૌણ છે ને તેનું ફળ પણ નાશવંત છે. અને ભાગવત ધર્મે કરીને તો જીવ ભગવાનની માયાને તરીને પુરુષોત્તમના ધામને પામે છે.” (વ. ગઢડા અંત્ય પ્ર. ૨૧)

૪. ધાતુની પ્રતિમા પૂજા

શૈલી વા ધાતુજા મૂર્તિઃ શાલગ્રામોઽર્ચ્ય એવ તૈઃ ।

દ્રવ્યૈ-ર્યથાપ્તૈ કૃષ્ણસ્ય જપ્યોઽથાષ્ટાક્ષરો મનુઃ ॥ શિ. શ્લો. ૫૬ ॥

છપૈયાપુરમાં ભક્તિધર્મ થકી સ્વેચ્છાથી જ મનુષ્યાકૃતિ ધારણ કરી છે તો પણ જેવા પોતાના પ્રકાશરૂપ અક્ષરધામમાં દિવ્યાકૃતિ છે એવા જ દિવ્ય સ્વરૂપ છે અને ભક્તજને અર્પણ કરેલ જે ખાનપાનાદિક પદાર્થ તેને અંગીકાર કરીને તે ભક્તને પોતાના દિવ્ય આનંદને પ્રાપ્ત કરાવતા એવા, અને પોતાની પ્રતિમા પૂજા કરવાનો વિધિ તેના પ્રવર્તક શ્રી માર્કીંડેયઋષિએ જેમના હરિ, કૃષ્ણ, હરિકૃષ્ણ ને નીલકંઠ આદિ નામ પ્રખ્યાત કર્યાં છે એવા, અને વળી રામકૃષ્ણાદિક સર્વ અવતારોને સુખ, સામર્થ્ય ને પ્રકાશના આપનારા અને પરમ એકાંતિક ને અનાદિમુક્તના સ્વામી, સુખદાતા ને નિયંતા પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ જ પોતાને હરિકૃષ્ણ નામે કહ્યા છે. માટે આત્મનિવેદી કહેતાં એકાંતિક ભક્ત તેમણે પાષાણની અથવા ધાતુની જે ‘કૃષ્ણસ્ય’ કહેતાં કૃષ્ણની એટલે હરિકૃષ્ણની મૂર્તિપ્રતિમા અથવા શાલગ્રામ તેમની પૂજા તે દેશકાળને અનુસરીને પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયાં જે ચંદન, પુષ્પ, તુલસીપત્ર, ઙ્ગાદિક વસ્તુ તેણે કરીને કરવી.

અને જે પાષાણની પ્રતિમા પૂજવા માટે કરાવવી તે ઉત્તમ આરસ — પાષાણની કરાવવી. અને ધાતુની પ્રતિમા તે

સોનું, રૂપું, તાંબું ને પિત્તળ આ ચાર ધાતુની જ કરાવવી કેમ જે પ્રતિમામાં લોહાદિક અન્ય ધાતુનો નિષેધ છે અને જે ધાતુની મૂર્તિ પોતાની પાસે અથવા ઘેર પૂજવા રાખવાની હોય તે મૂર્તિનું માપ ‘ભવિષ્યોત્તર’ પુરાણમાં કહ્યું છે :-

અંગુષ્ઠપર્વાદારમ્ય વિતસ્તિ યાવદેવ તુ ।

ગૃહેષુ પ્રતિમા કાર્યા નાધિકા શસ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧ ॥

‘બુધૈઃ’ કહેતાં દિવ્યભાવ, મનુષ્યભાવ ને પ્રતિમાભાવ તેના અનુભવી સત્પુરુષોએ ‘શસ્યતે’ એટલે નિર્ણય કર્યો છે જે, પોતાના ઘેર તથા પોતાની પૂજામાં જે ધાતુની મૂર્તિ રાખવી હોય તે મૂર્તિ, અંગુષ્ઠના પર્વથી આરંભીને ટચલી આંગળી સુધી વેંત કહેવાય છે, તે વેંતની જ રાખવી પણ તેથી મોટી ન રાખવી (૧). અને વળી વસિષ્ઠઋષિએ કહ્યું છે કે :-

નર્ચ્યા ગૃહેઽશ્મજામૂર્તિ-શ્ચતુરંગૂલતોઽધિકા ।

ન વિતસ્ત્યધિકા ધાતુ-સમ્ભવા શ્રેય ઇચ્છતા ॥ ૨ ॥

પોતાના ઘરમાં જે પાષાણની મૂર્તિ પૂજવાની હોય તે ચાર આંગળની જ રાખવી પણ તેથી મોટી ન જ રાખવી અને ધાતુ મૂર્તિ પણ ઘેર તથા પૂજામાં વેંતથી મોટી ન રાખવી; વેંતની જ રાખવી (૨).

અને શિખરબંધ તથા મોટા મંદિરમાં શ્રીજીમહારાજ મનુષ્યરૂપે જેવડા હતા તેવડી મૂર્તિ રાખવી અથવા નાની રાખવી પણ તેથી મોટી ન રાખવી. અને ધાતુ ને પાષાણની પ્રતિમાને પૂજવાનો અધિકારી કોને છે તેનો નિર્ણય સત્સંગિજીવન - પ્ર. ૪, અ. પરમાં દીક્ષાવિધિમાં કહ્યો

છે કે :—

ધર્મવંશી ધર્મધુરંધર આચાર્ય મહારાજશ્રી થકી ‘કૃષ્ણ’ કહેતાં હરિકૃષ્ણ શ્રી સ્વામિનારાયણની દીક્ષા પ્રાપ્ત કરીને તથા સદ્ગુરુ — સંતને સેવીને એકાંતિક ને આત્મનિવેદી ભક્ત થયા હોય એવા જે ત્રણ વર્ણના ભક્તજનો તથા ચાર આશ્રમના કહેતાં ધર્મનિષ્ઠ ત્યાગી સાધુ, બ્રહ્મચારી, પાર્ષદ ને સાંખ્યયોગી વનિતા તથા પુરુષોએ પાષાણ ને ધાતુની શ્રી હરિકૃષ્ણ મહારાજની ને તેમના અવતાર સ્વરૂપની મૂર્તિ પૂજવી, એટલે તેમને ધાતુ — પાષાણની પ્રતિમા પૂજવાનો અધિકાર છે. વળી જે મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા ધર્મવંશી આચાર્ય મહારાજશ્રીએ અથવા તેમની આજ્ઞાથી સંતોએ કરી હોય તે મૂર્તિ પૂજવી, એમ દીક્ષાવિધિમાં એ જ અધ્યાયમાં કહ્યું છે :—

આચાર્યેણ પ્રતિષ્ઠાપ્ય યા દત્તા પ્રતિમા ભવેત્ ।

લેખ્યા ધાત્વાદિજા વાપિ સૈવ પૂજ્યા ન ચેતરા ॥ ૪ ॥

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનની જે પ્રતિમા ધાતુ, પાષાણની કે ચિત્રની હોય, તેની પ્રતિષ્ઠા ધર્મવંશી આચાર્ય મહારાજશ્રીએ અથવા તેમની આજ્ઞાથી સંત—હરિભક્તોએ કરી હોય તે મૂર્તિ પૂજવી અને બીજી તો નમસ્કાર — દર્શન કરવા યોગ્ય છે પણ પૂજવા યોગ્ય નથી (૪). અને વળી શ્રીજીમહારાજની પ્રતિમા સુશોભિત કરાવવી અને પ્રતિષ્ઠાવિધિ કરાવીને તે મૂર્તિ પૂજવી એમ અવતાર માહાત્મ્ય^૧માં કહ્યું છે :—

૧. શિક્ષાપત્રીભાષ્યના પદ્મ શ્લોકની ટીકામાં.

સુરુપાં પ્રતિમાં વિષ્ણોઃ પ્રસન્નવદનેક્ષણામ્ ।
 કૃત્વાઽઽત્મનઃ પ્રીતિકરીં સુવર્ણરજતાદિભિઃ ॥
 તસ્યાં બ્રહ્મ સમારોપ્ય મનસા તન્મયો ભવેત્ ॥ ૫ ॥

તામર્ચયેત્તાં પ્રણમેત્તાં યજેત્તાં વિચિન્તયેત્ ।
 વિશત્યપાસ્તદોષસ્તુ તામેવ બ્રહ્મરૂપિણીમ્ ॥ ૬ ॥

‘વિષ્ણોઃ’ કહેતાં વ્યાપવા સમર્થ અર્થાત્ મૂર્તિમાન જે અક્ષરબ્રહ્મ તેને આરંભીને જીવ પર્યંત, સર્વમાં અંતર્યામી શક્તિએ પ્રવેશ કરીને રહ્યા છે એવા શ્રી હરિકૃષ્ણ મહારાજની પ્રતિમા પ્રસન્ન મુખ—નેત્રથી ભક્તના મનને આકર્ષણ કરતી ને દર્શન કરતાં જ ભક્તને પ્રેમ પ્રગટે એવી અંગેઅંગમાં રૂપથી ભરેલી ને સુવર્ણ, રૂપું, તામ્ર ને પિત્તળ એ ચાર ધાતુથી જ બનાવેલી હોય તેની પ્રતિષ્ઠાવિધિ કરીને તેમાં બ્રહ્મ જે દિવ્યસ્વરૂપ શ્રીજીમહારાજ તેમનું આવાહન કરવું, પછી તે ભક્ત તે મૂર્તિને ચંદન—પુષ્પાદિક ષોડશોપચારે કરીને પૂજા કરે, અષ્ટાંગ પ્રણામ કરે, તે મૂર્તિની ભક્તિ — ઉપાસના કરે અને મને કરીને તે મૂર્તિનું ધ્યાન કરે. એમ કરવાથી ‘અપાસ્ત દોષઃ’ કહેતાં વિષયની વાસના ને કામ — લોભાદિક દોષ નાશ પામે છે ત્યારે તે ભક્ત ‘તન્મય’ કહેતાં મૂર્તિરૂપ થાય છે (૫). પછી શ્રીહરિની કૃપાથી ‘તામેવ બ્રહ્મરૂપિણીમ્’ તે જ સાકાર દિવ્ય શ્રીજીની મૂર્તિમાં ‘વિશતિ’ કહેતાં પ્રવેશ કરે છે એટલે શ્રીહરિ પોતે કૃપા કરીને તે ભક્તને પોતાના સ્વરૂપમાં રાખે છે, અર્થાત્ તે ભક્તને પોતાની સાથે એકાત્મપણાને પમાડે છે (૬).

મૂર્તિમાં દિવ્યભાવ રાખવા વિષે

સર્વાતિશાયિ ષાઙ્ગુણ્યં સંસ્થિતં મંત્ર બિમ્બયોઃ ।
તેનાઽર્ચ્યો ભગવાન્ સાક્ષાન્નોપચારધિયા ક્વચિત્

॥ શિ. ભા. ૭ ॥

‘સ્વામિનારાયણ’ નામમંત્ર અથવા અષ્ટાક્ષરાદિક મહામંત્ર છે તેમાં અને શ્રીજીમહારાજની પ્રતિમામાં સર્વથી અધિક એવું છ ગુણવાણું ઐશ્વર્ય રહ્યું છે તેવા માહાત્મ્યજ્ઞાનથી મંત્ર જપવો ને મૂર્તિનું પૂજન કરવું. (૭)

શ્રીજીમહારાજ પોતાના ભક્તોને કહે છે : મારા ભક્તે આ પ્રતિમારૂપે મારા સ્વામી શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન સાક્ષાત્ વિરાજમાન છે એવા માહાત્મ્યજ્ઞાને કરીને અને સ્નેહથી રોમાંચિત ને ગદ્ગદ કંઠ થઈને મૂર્તિની પૂજા કરવી પણ પ્રતિમાભાવ આવવા દેવો નહિ એમ સત્સંગિભૂષણ — અં. ૧, અ. ૩૯માં કહ્યું છે :—

મયિ મત્પ્રતિમાયાં ચાપ્યલ્પં ભેદં કરોતિ યઃ ।

તસ્ય ભેદ્દૃશઃ કાલો મચ્છક્તિ કુરુતે ભયમ્ ॥ ૮ ॥

શ્રીજીમહારાજ કહે છે : મારા પ્રગટ મનુષ્ય સ્વરૂપમાં ને મારી પ્રતિમા સ્વરૂપમાં અલ્પ પણ ભેદ ન સમજવો અને જે ભેદ સમજે છે તે ભેદદૃષ્ટિવાળા ભક્તને મારી શક્તિરૂપ કાળથી ભય થાય છે એટલે ફરીથી જન્મ લેવો પડે છે અને જે ભક્ત મનુષ્યરૂપ મૂર્તિ ને પ્રતિમા ને ધામમાં મૂર્તિ છે એ ત્રણ એક જ છે એમ સમજે છે ને મર્યાદા રાખે છે, તે કાળ-માયાથી મુક્ત થાય છે (૮). એ હેતુ માટે પ્ર. વ. ૬૮માં ‘તે મૂર્તિને

જે ભગવાનનો ભક્ત પૂજતો હોય ત્યારે જેમ પ્રત્યક્ષ ભગવાન વિરાજતા હોય ને તેની મર્યાદા રાખે તેમ તે મૂર્તિની પણ રાખવી જોઈએ. અને તેમ જ સંતના હૃદયમાં ભગવાનની મૂર્તિ રહી છે તે સંતની પણ મર્યાદા રાખવી જોઈએ.’ તે હરિવાક્યસુધાસિંધુ — તરંગ ૬૮માં પણ કહ્યું છે જે :—

અતઃ સાક્ષાદ્ભગવતો મર્યાદા પાલ્યતે યથા ।

તથૈવ પાલનીયાઽત્ર તસ્યા અપિ ચ પૂજકૈઃ ॥ ૧૧ ॥

ભક્તજન જે પ્રકારે મનુષ્યરૂપ પ્રત્યક્ષ ભગવાનની મર્યાદાપાલન કરે છે, તે જ પ્રકારે આ લોકમાં તે ભગવાનની મૂર્તિની પૂજા કરનારા ભક્તે મૂર્તિની મર્યાદા રાખવી (૧૧).

સતાં ચ હૃદયે સાક્ષાદ્ધરિરાવિશ્ય વર્તતે ।

તેષામપિ તતઃ પાલ્યા મર્યાદા તાદૃશી સદા ॥ ૧૨ ॥

પ્રત્યક્ષ શ્રીહરિ છે તે સંતના હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને સદાય રહ્યા છે માટે સંતની પણ મર્યાદા મૂર્તિના જેવી જ રાખવી (૧૨).

અને મૂર્તિની પૂજા પણ વિધિપૂર્વક કરવી. તે સત્સંગિજીવન — પ્ર. ૪ના દીક્ષાવિધિમાં કહ્યું છે જે :

ઉપચારૈ—ર્યથા લબ્ધૈ — વિશુદ્ધૈ—પ્રતિમા હરેઃ ।

સ્વાધિકારાનુસારૈશ્ચ પૂજ્યા મંત્રૈ—ર્યથા વિધિ ॥ ૧૩ ॥

દેશકાળને અનુસારે પ્રાપ્ત થયેલાં જે શુદ્ધ એવાં ચંદન, પુષ્પ, ફળાદિક પૂજાના ઉપચાર તેણે કરીને અધિકાર પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરેલા ('હરિચરિત્રામૃત' નામે શાસ્ત્રમાં કહેલા) મંત્રો તેના ઉચ્ચારણપૂર્વક વિધિ પ્રમાણે શ્રીજીમહારાજની પૂજા

કરવી (૧૧). હવે તે વિધિ કહીએ છીએ :

પ્રથમ પોતાને બ્રહ્મરૂપ માનીને શ્રીજીનું ધ્યાન કરવું. પછી માનસી પૂજા કરવી. પછી શ્રીહરિને જાગ્રત કરવાના મંત્રનું ઉચ્ચારણ ઘંટનાદ (ઘંટારવ) સાથે કરવું ને જગાડીને આસન ઉપર પધરાવેલા ચલપ્રતિમા કહેતાં ચિત્રપ્રતિમામાં મંત્રોચ્ચારણપૂર્વક આવાહન કરવું અને અચલ પ્રતિમા કહેતાં મંદિરમાં સ્થાપન કરેલ અથવા પૂજવા રાખેલ હરિકૃષ્ણ મહારાજની મૂર્તિમાં શ્રીજીની ભાવના કરવી. પછી નામમંત્ર^૧ બોલીને તેમાં કહેલા ચંદન-પુષ્પ વગેરે ઉપચાર ધાતુપ્રતિમાને પ્રત્યક્ષ અર્પણ કરવા અને ચિત્રપ્રતિમાને તો માનસિક ઉપચાર અર્પણ કરવાના કહેલ છે.

હવે પુનઃ અનુક્રમ લખીએ છીએ : પ્રથમ ભક્તે બ્રહ્મરૂપ માનીને ધ્યાન કરવું. પછી માનસી પૂજા કરવી. પછી ઘંટનાદ કરવો. ‘ઉત્તિષ્ઠ ઉત્તિષ્ઠ’ વગેરે બોલીને આસન ઉપર પધરાવેલ ચલ પ્રતિમામાં શ્રીજીનું આવાહન કરવું ને અચલ પ્રતિમામાં શ્રીહરિની ભાવના કરવી. પછી શ્રી હરિકૃષ્ણ મહારાજને ચરણશુદ્ધિ કરવા જળપાત્ર તે રૂપ ‘પાદ’ ને હસ્તશુદ્ધિને અર્થે જળપાત્ર તે રૂપ ‘અર્ધ્ય’ અને દંતધાવન ને મૂખમાર્જનને અર્થે જળ તે રૂપ ‘આચમન’ તે શ્રીહરિને અર્પણ કરવાં. પછી પ્રતિમા સ્વરૂપ પ્રભુજીને સ્નાન પાત્રમાં પધરાવીને શુદ્ધોદકથી મળાપકર્ષ નામે સ્નાન કરાવવું. પછી શ્રીજીની ચંદન-તુલસીપત્રથી પૂજા કરવી અને અભિષેક સ્નાન તે જલધારાથી કરાવવું. પછી સર્વે અંગેઅંગમાં માર્જન કરીને વસ્ત્ર પહેરાવવાં

૧. નામમંત્ર પ્રકરણ બેમાં જણાવેલ છે.

ને યજ્ઞોપવિત તથા બેવડી તુલસીની કંઠી પહેરાવવી. પછી દિવ્ય વિવિધ વસ્ત્ર પહેરાવીને દિવ્ય આભૂષણ પહેરાવવાં. પછી ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય સંકલ્પથી અથવા પ્રત્યક્ષ ધરાવવાં. તદનંતર ‘અપોશન’ કહેતાં જળપાન, તાંબુલ, ફળ, દક્ષિણા, આરતી જે નિરાજન, પુષ્પાંજલિ વગેરે અનુક્રમથી મંત્ર બોલીને જ કરવાં. પછી ‘સ્વામિનારાયણ’ એ ષડક્ષર નામમંત્રનો જપ કરવો અથવા અષ્ટાક્ષર^૧ મંત્રનો જપ કરવો. ત્યાર પછી ભગવાનને પ્રદક્ષિણા, દંડવત્ સ્તુતિ-પ્રાર્થના, નમસ્કાર વગેરે કરીને પછી પૂજાની સમાપ્તિ કરવી.

વિશેષવિધિ અખંડાનંદવર્ણી રચિત ‘શ્રીહરિ ચારિત્ર્ય ભક્તિશાસ્ત્ર’માં મહાપૂજાનો અધ્યાય છે તેમાંથી જાણવી. સ્થિર પ્રતિમા ને શાલગ્રામ તેમ જ ધાતુની હરિકૃષ્ણ મહારાજની મૂર્તિ પૂજવા રાખી હોય તેમાં આવાહન-વિસર્જન કરવાં નહિ, પરંતુ જાગ્રત કરવા ને પોઢાડવા, એવી રીતે આવાહન ને વિસર્જનની ભાવના કરવી.

૧. પ્રકરણ પાંચમા સવિસ્તર વર્ણવેલ છે.

શ્રીહરિના આશીર્વાદ

આ પૃથ્વી ઉપર જે મનુષ્ય, શિક્ષાપત્રી આદિકમાં,
મૂળપુરુષાદિ ઈશ્વરના પણ ઈશ્વર એવા મેં સહજાનંદ
સ્વામીએ કહેલા, અહિંસાદિક ધર્મોનું પાલન કરવા પૂર્વક
મારું ભજન કરે છે, તે મનુષ્યને અંતકાળે મારા ધામમાં
લઈ જવા, મુનિજનોથી વીંટાયેલો એવો હું, તે તત્કાળ
આવીશ.

(સત્સંગિભૂષણના બીજા અંશનો અ. ૩૫)

૫. અષ્ટાક્ષર - મંત્રજપ વિધિ

‘કૃષ્ણ જપ્યોઽથાષ્ટાક્ષરો મનુઃ’ (શિક્ષાપત્રી)

અર્ચાનન્તરમ્ કૃષ્ણસ્ય = નિજાંગોદ્ભવ
મહોપુંજાત્મકાઽક્ષરધામ્નિ અવિચલત્વેન વિરાજમાનસ્ય
મુક્તનિત્યમુક્તૈરેવ અનુભવજ્ઞાનેન અનુભાવિત સ્વરૂપસ્ય
દેવશર્માત્પ્રેમવત્યાં પ્રાદુર્ભાવિત નરનાટનસ્ય મુક્તમુનિબ્રહ્મમુનિ-
સ્તુત-યશસ્ય શ્રીસ્વામિનારાયણસ્ય મમ ॥

‘પૂજા કર્યા પછી શ્રીકૃષ્ણના અષ્ટાક્ષર મંત્રનો જપ કરવો’
એમ કહ્યું, તેમાં શ્રીકૃષ્ણ શ્રીજીમહારાજે પોતાને કહ્યા છે.
પોતાના અંગેઅંગમાંથી જ ઉત્પન્ન થયો એવો તેજનો સમૂહ
તે જ અક્ષરધામ છે તેમાં અખંડ વિરાજમાન અને મુક્ત ને
નિત્યમુક્ત જ જેમના સ્વરૂપને અનુભવ જ્ઞાને કરીને અનુભવે
છે એવા દેવશર્મા થકી પ્રેમવતીને વિષે નરનાટકનો પ્રાદુર્ભાવ
કર્યો છે, જેમણે અને મુક્તાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી આદિ
અનંત મુક્ત જેમના ગુણનું અહોનિશ ગાન કરે છે એવા અને
માર્કડેય મુનિએ જેમના હરિ તથા કૃષ્ણ ને હરિકૃષ્ણાદિક નામ
કર્યા છે એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના અષ્ટાક્ષર મંત્રનો
જપ કરવો. હવે તે મંત્ર બે પ્રકારે કહેલો છે તે જુઓ.
સત્સંગિજીવન - પ્ર. ૧, અ. ૧૧માં :-

શ્રીકૃષ્ણોતિ ત્વમાદિશ્ચ ગતિર્મદ્વયમન્તતઃ ।

મનુરાઘ્ન ઇતિ પ્રોક્તો વૈષ્ણવત્વ વિધાયકઃ ॥ ૫ ॥

ब्रह्माहमादि च पदं दान्तं कृष्णेति तत्परम् ।

सोऽस्मीत्युक्तो द्वितीयोऽपि मणुरिष्ट-फलप्रदः ॥ ६ ॥

તે અષ્ટાક્ષર મંત્રનું સ્વરૂપ બે શ્લોકે કરીને કહેલ છે :
‘શ્રીકૃષ્ણ’ અને ‘ત્વં’ પદ અનુક્રમથી પ્રથમ આવે છે અને
મધ્યમાં ‘ગતિઃ’ પદ આવે છે ને અંતમાં ‘મમ’ એવા બે
‘મ’કાર આવે છે એ આઠ અક્ષરનો નીચેનો મંત્ર છે.

‘શ્રીકૃષ્ણ ! ત્વં ગતિર્મમ’

આ આદિ મંત્ર છે. આ મંત્ર વૈષ્ણવપણાને પમાડનારો
છે એટલે રામકૃષ્ણાદિક સર્વ અવતારના અવતારી એવા
હરિકૃષ્ણના દૃઢ આશ્રયને કરાવનારો છે. હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે
સ્વામિનારાયણ ! તમે જ મારી ગતિ છો; તમે જ મારા આધાર
છો; હું તમારો શરણાગત છું (પ). આ પ્રથમ મંત્રનો અર્થ છે.

હવે બીજો મંત્ર ક્રિયો, તો જેમાં ‘બ્રહ્માહં’ પદ પ્રથમ
આવે છે. પછી ‘દા’ અક્ષર છે અંતમાં જેને એવું ‘કૃષ્ણ’ પદ
જેમાં છે; તે પછી ‘સોઽસ્મિ’ પદ જેમાં અંતે છે, એ આઠ
અક્ષરનો નીચે લખેલ બીજો મંત્ર છે.

‘ब्रह्माहं कृष्णदासोऽस्मि’

આ બીજો મંત્ર છે. આ મંત્ર આત્મસ્વરૂપને
શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપની સાથે અથવા શ્રીકૃષ્ણના પ્રકાશરૂપ બ્રહ્મની
સાથે એકાત્મ્ય પમાડનારો છે એટલે આત્માને બ્રહ્મભાવ તથા
ભગવદ્ભાવને પમાડનારો છે (દ).

आद्यः शरणमंत्रोऽत्र सामान्य इति कीर्तितः ।

દ્વિતીયઽસ્તુ મહામંત્રો વિશેષ ઇતિ વિદ્ધિ ભો ! ॥ ૭ ॥

આ બેમાં પ્રથમ મંત્ર શરણમંત્ર કહેવાય છે અને તે સામાન્ય મંત્ર છે. બીજો મંત્ર તે મહામંત્ર છે, કહેતાં મહાદીક્ષાના અધિકારી ભક્તને જ આ મંત્ર લેવાનો કહ્યો છે માટે તે વિશેષ છે. હે રાજન ! એમ તમે જાણો. તેમાં એકાંતિક ભક્તે મહામંત્રનો જપ કરવો; સામાન્ય ભક્તે શરૂઆતમાં શરણમંત્રનો જપ કરવો (૭). અને તે મંત્રનો જપ પણ નિયમિત કરવો એ પ્રકારે સત્સંગિજીવન પ્ર. ૪, અ. ૪૬માં દીક્ષાવિધિમાં કહ્યું છે :—

કૃષ્ણમંત્રસ્ય ચ જપો નિયમાચ્છુચિના ત્વયા ।

નિજશક્ત્યનુસારેણ કાર્યોઽહ્ નિશિ ચાન્વહમ્ ॥ ૪૮ ॥

હે શિષ્ય ! શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન પોતે જ પોતાને કૃષ્ણ નામે કહે છે માટે કૃષ્ણ એટલે શ્રી હરિકૃષ્ણનો જ આ મંત્ર છે તેનો જપ તમારે પવિત્ર થઈને નિયમપૂર્વક નિત્યે યથાશક્તિ કરવો (૪૮). તે પણ હૃદયને વિષે મંત્રના અર્થને ચિંતવન કરતા થકા મંત્રનો જપ કરવો, એ હેતુ માટે હવે આ બીજા મંત્રના અર્થને કહે છે.

અહમ્ શબ્દાર્થ :

ક્ષેત્રં પિણ્ડં ચ બ્રહ્માણ્ડં દ્વિવિધં યોઽભિમ્યન્તે ।

અલ્પજ્ઞઃ સર્વવિચ્ચાસૌ ક્ષેત્રજ્ઞોઽત્રાહમોચ્યતે^૧ ॥ ૧૧ ॥

‘અહમ્’ કહેતાં જીવ ને ઈશ્વર બંને માયાબદ્ધ છે, તેમને માયાથી પર બ્રહ્મરૂપ થવા જીવનું ને ઈશ્વરનું સ્વરૂપ સમજાવે છે : સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ને કારણ આ ત્રણ જીવના શરીર તે જીવનું

પિંડરૂપ ક્ષેત્ર કહ્યું છે. તે પિંડાભિમાની અલ્પજ્ઞ એવો ક્ષેત્રજ્ઞ જે જીવાત્મા તેને આ મંત્રમાં ‘અહમ્’ શબ્દ કરીને કહ્યો છે. તેમ જ વિરાટ, સૂત્રાત્મા ને અવ્યાકૃત આ ત્રણ ઈશ્વરના શરીરરૂપ અને અષ્ટાવરણે વેષ્ટિત ને ચૌદ લોકાત્મક બ્રહ્માંડરૂપ ક્ષેત્ર તેના ક્ષેત્રજ્ઞ બ્રહ્માંડાભિમાની ઈશ્વર છે તેને આ મંત્રમાં ‘અહમ્’ શબ્દ કરીને કહ્યા છે (૧૯).

બ્રહ્મ શબ્દાર્થ :

‘બ્રહ્મ’ કહેતાં જીવ ને ઈશ્વર એ બેયે પિંડ ને બ્રહ્માંડરૂપ ક્ષેત્રનું અભિમાન મેલીને હું બ્રહ્મસ્વરૂપ છું એમ માનવું. હવે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શ્રીહરિ સમજાવે છે.

અન્વિતં દ્વિવિધે ચાત્ર ક્ષેત્રજ્ઞે તન્નિયંતૃ ચ ।

વ્યતિરિક્તં તતો યચ્ચ તદ્બ્રહ્માક્ષરમુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

આમાં પ્રથમ જીવ ને ઈશ્વર એ બે પ્રકારના ક્ષેત્રજ્ઞ કહ્યા છે તેને, અને તેથી પર મહામાયાની અંદર રહ્યા એવા પ્રધાનપુરુષાદિક તે સર્વેને પણ જીવ જાણવા અને મહામાયાના પતિ મહાપુરુષને ઈશ્વર જાણવા. તેમાં અને ‘ચ’ શબ્દથી બ્રહ્મકોટિ તથા અક્ષરકોટિ તે સર્વેમાં શ્રીહરિના તેજરૂપ બ્રહ્મ ‘અન્વિતં’ કહેતાં અન્વયપણે રહેલું છે ને ‘તન્નિયંતૃ’ કહેતાં તે સર્વેને નિયમમાં રાખનારું છે; અર્થાત્ શ્રીહરિ જ પોતાના તેજે કરીને સર્વેને નિયમમાં કરે છે. ને ‘તત્:’ કહેતાં એ સર્વેથી (અક્ષરાદિકથી) વ્યતિરેક છે એટલે પૃથક્પણે કરીને અવિચળ અક્ષરધામરૂપ એવું શ્રી સ્વામિનારાયણના તેજના સમૂહરૂપ અક્ષર તેને આ મંત્રમાં ‘બ્રહ્મ’ કહેલું છે (૨૦). તે હ. સુ.

તરંગ ૧૨૭ તથા ત. ૪૫માં કહ્યું છે જે :-

સચ્ચિદાનંદરૂપં યદ્ બ્રહ્મનિર્ગુણ-મક્ષરમ્ ।

અંગપ્રકાશસ્તત્ત્વસ્ય ધામ ચેત્યુક્તમસ્તિ હિ ॥ ૧૧ ॥

સચ્ચિદાનંદરૂપં યત્પૂર્ણં બ્રહ્માસ્તિ સર્વતઃ ।

તેજસ્ત્યૈવ તજ્જેયં નિરાકાર-મનાવૃતમ્ ॥ ૭ ॥

સત્, ચિત્ ને આનંદરૂપ ને નિર્ગુણ એવું અક્ષરબ્રહ્મ તે તો આ શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુના અંગનો પ્રકાશ છે તેને જ ધામ કહ્યું છે (૧૧). વળી સર્વત્રપૂર્ણ ને સત્, ચિત્ ને આનંદરૂપ એવું જે બ્રહ્મ છે એ શ્રી હરિકૃષ્ણ મહારાજનું તેજ છે, તે નિરાકાર ને સર્વત્ર ગતિવાળું છે (૭). આ 'બ્રહ્મ' શબ્દનો અર્થ છે.

કૃષ્ણ શબ્દાર્થ :

યમાશ્રિત્ય પ્રેરયતિ ક્ષેત્રજ્ઞમિદમક્ષરમ્ ।

પુરુષોત્તમસંજ્ઞોઽસાવક્ષરાતીત ઉચ્યતે ॥ ૨૧ ॥

સ એવ શ્રેયસે નૃણાં ધૃતદિવ્ય-નરાકૃતિઃ ।

સ્વાજ્ઞાનં જ્ઞાનદાનેન કર્ષન્ કૃષ્ણ ઇતીર્યતે ॥ ૨૨ ॥

હવે મંત્રમાં 'કૃષ્ણ' કહ્યા છે તેમના સ્વરૂપને સમજાવે છે : પ્રથમ જે શ્રી હરિકૃષ્ણ મહારાજના તેજરૂપ અક્ષર કહ્યું તે અક્ષર 'યં' જે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન તેમને આશરીને રહ્યું થકું જ 'ક્ષેત્રજ્ઞ' એટલે જીવને, ઈશ્વરને, અને મહાપુરુષથી સૃષ્ટિકર્તા અક્ષરપર્યંત સર્વને પ્રેરણા કરે છે એટલે તેજરૂપ અક્ષરના કારણ એવા સ્વામિનારાયણ શ્રીહરિ છે, તે પોતે જ પોતાનાં તેજથી સર્વને પ્રેરણા કરે છે અને તે પુરુષોત્તમ જે

શ્રીહરિ તે જ પોતે પોતાના પ્રકાશરૂપ અક્ષરના કારણ ને આધાર છે માટે અક્ષરાતીત કહ્યા છે અને તે તેજરૂપ અક્ષરધામમાં પોતાની પાસે રહ્યા જે મુક્તો તેમના મધ્યે ઉત્તમ છે ને તેમના સ્વામી છે માટે પુરુષોત્તમ કહેવાય છે (૨૧). એ જ પોતે જીવોના આત્યંતિક મોક્ષ કરવા છપૈયાપુરમાં ધર્મભક્તિ થકી પ્રગટ થયા છે અને સ્વાત્મ-સ્વરૂપના જ્ઞાનદાનથી પ્રકાશ કરીને ‘સ્વાજ્ઞાન’ કહેતાં નિજાશ્રિતના અજ્ઞાન જે વિષય સુખમાં આસક્તિ અને સર્વોપરી શ્રી હરિકૃષ્ણ પ્રભુના અનુભવજ્ઞાનનો અભાવ અર્થાત્ અજ્ઞાનપણું તે રૂપ મૂળ અજ્ઞાનને કર્ષે છે કહેતાં નાશ કરે છે, એ માટે જ આ મંત્રમાં સહજાનંદ સ્વામીને ‘કૃષ્ણ’ નામે કહ્યા છે (૨૨).

દાસ શબ્દાર્થ :

પ્રેમ્ણા તત્સેવનેનૈવ યચ્છોભાવત્ત્વમાત્મનઃ ।

સ એવ દાસશબ્દાર્થો મંત્રેઽસ્મિન્ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૩ ॥

શ્રીહરિ પોતાના ભક્તને પોતાનું સાધર્મ્યપણું પમાડે છે ત્યારે તે મુક્ત શ્રીજીમહારાજના તુલ્યભાવ જે સજાતીય ભાવને પામે છે અને ભગવાનના ગુણ — ઐશ્વર્યાદિકનો મુક્તમાં આવિર્ભાવ થાય છે તો પણ મુક્તને પોતાના સ્વામી શ્રીહરિને વિષે દાસભાવ જે સ્વામી — સેવકભાવ ને દાતા — ભોક્તાભાવ સદાય રહે છે એમ આ મંત્રમાં ‘દાસ’ શબ્દના અર્થથી સ્પષ્ટ થાય છે :

‘પ્રેમ્ણા’ કહેતાં જે ભક્ત અવરભાવમાં પ્રગટ

શ્રીજીમહારાજના મુક્ત મુકુંદવર્ણી ને ઉત્તમ નૃપતિની પેઠે અતિશય પ્રેમે કરીને શ્રીજીમહારાજની સેવા કરે છે, તેને સેવાએ કરીને જ પોતાનું શોભાશાળીત્વ થાય છે અર્થાત્ ભગવાનને લઈને ભગવાનના જેવી તે સેવકની મહત્તા ગવાય છે અને પરભાવમાં એ મુક્ત ‘પ્રેમ્ણા’ અતિશય જ પ્રેમે કરીને ‘તત્સેવનેન’ કહેતાં શ્રીજીમહારાજની સેવા કરે છે. હવે દિવ્યભાવમાં સેવા તે શું, તો અતિશય જ સ્નેહથી મૂર્તિ સામું જોઈ રહેવું અને સુખાનુભવ થાય તે, અથવા શ્રીજીમહારાજ સાથે ઐકાત્મ્ય પામીને શ્રીજીમાં નિમગ્ન થઈ રહેવું અને આનંદ લેવો. તેને જ દિવ્યભાવમાં સેવા કહી છે. એવી સેવાએ કરીને ‘આત્મનઃ શોભાવત્ત્વં’ એટલે તે આત્મા પોતાના સ્વામી શ્રી સ્વામિનારાયણનું સાધર્મ્યપણું જે તુલ્યભાવ કહેતાં સજ્જાતિભાવ તેને પામે છે. આવો શોભાશાળી થાય છે એટલે મુક્તને શ્રીહરિના આનંદનો જેવો અનુભવ છે તેવો અક્ષરપર્યંત કોઈને નથી; તેવી મહત્તા તે પામે છે. અને મુક્તને શ્રીજીમહારાજના આનંદનો અનુભવ અધિક છે તેથી કરીને એમને શ્રીહરિને વિષે દાસભાવ પણ સદાય અતિશય જ દૃઢ રહે છે; મૂર્તિમાં લીન થાય તો પણ દાતા-ભોક્તા ને સ્વામી-સેવકભાવે જ લીન રહે છે (૨૩). આ ‘દાસ’ શબ્દનો અર્થ છે.

‘અસ્મિ’ પદનો અર્થ

અસ્મીતિ પૂર્ણ કામત્વં જ્ઞેયે પ્રાપ્યેઽપિ ચાત્મનઃ ।

શેષાભાવશ્ચ વિજ્ઞેયો મુક્તત્વાજ્જીવતો યતઃ ॥ ૨૪ ॥

‘અસ્મિ’ પદ પૂર્ણકામપણું સૂચવે છે. ‘અસ્મિ’ એટલે શ્રી સ્વામિનારાયણના સાધર્મ્યપણાને પામ્યો અને તેમના સુખનો ભોક્તા થયો એવો જે મુક્ત તેને એવો ભાવ રહે છે જે હું અનાદિમુક્ત જ છું ને શ્રીહરિમાં છું ને મારા સ્વામી શ્રી સ્વામિનારાયણના સળંગ સ્વરૂપનો આનંદ અખંડ અનુભવું છું. પણ અમુક સમયે મુક્ત થયો કે કાંઈ જાણવાનું કે પામવાનું બાકી છે એવો ભાવ રહેતો જ નથી; એવું સંપૂર્ણ પૂર્ણકામપણું મનાય છે, જે કારણપણા માટે આ લોકમાં જ મુક્ત થઈ જાય છે પણ તે મુક્તને શ્રીહરિજીના મહિમાનું ને સુખનું અપારપણું રહે છે એમ જાણવું (૨૪).

वैकुण्ठेऽथ च गोलोके श्वेतद्वीपे बृहत्पुरे ।

यथा प्राप्या भगवतः पूर्णकामाश्च सेवया ॥ २५ ॥

भक्ताः सन्ति तथैवात्र हरेः प्रत्यक्ष-लम्बनात् ।

सेवया चास्ति पूर्णत्वमिति मंत्रार्थमाह सः ॥ २६ ॥

જેમ વૈકુંઠ, ગોલોક ને શ્વેતદ્વીપમાં રહેલા મુક્તો પોતાના સ્વામી એવા ભગવાનની પ્રાપ્તિથી ને સેવાથી પૂર્ણકામ થઈ વર્તે છે તેમ એ સર્વે ધામથી પર અક્ષરધામમાં શ્રીજીમહારાજના મુક્ત છે તથા શ્રીજીમહારાજે પોતાની મૂર્તિમાં જે મુક્તને રાખ્યા છે તે મુક્ત શ્રીજીમહારાજની પ્રાપ્તિ જે સાક્ષાત્ સંબંધ ને સેવાથી શ્રીહરિજીના સુખનો અનુભવ થવાથી પૂર્ણકામ કહેતાં કૃતાર્થ થયા છે (૨૫). તેમ જ આ લોકમાં નયનગોચર પ્રત્યક્ષ થયેલા અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ જેમનું નામ છે એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુજીની પ્રાપ્તિથી ને પૂર્વોક્ત

પ્રકારે સેવાથી ભક્તજનો પૂર્ણકામ કહેતાં કૃતાર્થ થાય છે, તેમાં કેટલાક ભક્તજનને આજ્ઞા-ઉપાસના વડે જ્ઞાન-ધ્યાનની સ્થિતિ થાય છે ને કેટલાકને છતે દેહે જ મૂર્તિનો સાક્ષાત્કાર પણ થાય છે (૨૬). આવી રીતે આ બીજા મંત્રનો અર્થ સમજવો.

મંત્રજપ ફળ

અન્તઃકરણવૃત્તિનાં બહિર્ગતિ — નિરોધનમ્ ।

હૃદિપ્રકાશઃ કૃષ્ણેક્ષા સ્યાદિત્યાહ ચ તત્ફલમ્ ॥ ૨૭ ॥

મંત્રાર્થં બોધયિત્વેત્થં ગુરુસ્તં પુનરબ્રવીત્ ।

યાવદ્દેહસ્મૃતિસ્તાવદ્ધર્મ ક્વચન ન ત્યજેઃ ॥ ૨૮ ॥

આ મંત્રજપ કરવાથી વિષયમાં જતી જે અંતઃકરણની વૃત્તિઓ તે પાછી વળીને આત્મા-પરમાત્મામાં જ રહે છે, તેથી તે ભક્તના હૃદયાકાશમાં પરમાત્માનો પ્રકાશ દેખાય છે ને તે પ્રકાશમાં શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિ દેખાય છે. અષ્ટાક્ષર મંત્રનો જપ કરવાનું આ ફળ કહ્યું છે (૨૭). આવી રીતે ગુરુરાજ રામાનંદ સ્વામીએ વર્ણીરાજ શ્રીહરિને મંત્રાર્થનો ઉપદેશ કરી ફરીથી એમ કહ્યું કે જ્યાં સુધી આ દેહાવભાવ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી ક્યારેય પણ ધર્મસંબંધી નિયમનો ત્યાગ કરવો જ નહિ (૨૮).

રામાનંદ સ્વામીએ શ્રી નીલકંઠવર્ણીને મંત્રોપદેશ કર્યો એમ લખ્યું છે પણ સમજવાનું એમ છે જે નીલકંઠવર્ણી તો જેમનું અનાદિ કૃષ્ણ નામ છે એવા રામકૃષ્ણાદિક અવતારના અવતારી સ્વયં શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન પોતે છે. તેમણે રામાનંદ સ્વામીમાં પ્રવેશ કરીને રામાનંદ

સ્વામી દ્વારે પોતે જ પોતાને મહામંત્રનો ઉપદેશ કર્યો છે, અથવા ભગવાન મનુષ્યરૂપે હોય ત્યારે ગુરુ કરે, ગુરુથી દીક્ષામંત્ર લે, બીજા અવતારને ઈષ્ટદેવ માને, તેમની ભક્તિ કરે તે પોતાની મનુષ્યલીલા છે ને ભક્તની શિક્ષાને અર્થે છે એમ જાણવું.

મંત્રજપ વિધિ

હવે તે મંત્રનો જપ કેવી રીતે કરવો તે વિધિ સત્સંગિજીવન - પ્ર. ૩, અ. ૩૦માં કહ્યો છે :

કૃષ્ણમંત્રજપસ્યાહં કાર્યસ્ય પ્રત્યહં હરે ! ।

વિધાન શ્રોતુમિચ્છામિ કૃતઃ સિદ્ધ્યેત્સ યેન વૈ ॥ ૨ ॥

સ્નાતઃ શુચિઃ સ્વસ્થચિત્તઃ ક્રોધ-ચિન્તા-વિવાર્જિતઃ ।

સદ્ગુરુપ્રાપ્તમંત્રશ્ચ જાપકઃ પુરુષો મતઃ ॥ ૪ ॥

વાસુદેવાનંદ સ્વામી પૂછે છે : હે હરે ! પ્રતિદિન જપ કરવા યોગ્ય કૃષ્ણમંત્રના જપના વિધિને હું જાણવા ઈચ્છું છું કે, જે વિધિથી કરેલો જપ સિદ્ધિને આપનારો થાય છે (૨). ત્યારે શ્રીહરિ બોલ્યા : હે વાસુદેવાનંદવર્ણી ! મંત્રરાજ અષ્ટાક્ષરનો સચ્છાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલો જપવિધિપ્રકાર સંક્ષેપમાં તમને કહું છું તેને સાવધાનતાથી સાંભળો. તેમાં પ્રથમ જપ કરનાર પુરુષનું લક્ષણ કહે છે :- યથાવિધિ સ્નાન જેણે કર્યું છે અને 'શુચિઃ' કહેતાં પવિત્ર જે કામાદિક દોષના સંકલ્પે રહિત, માટે એકાગ્ર ચિત્તવાળો અને સદ્ગુરુથી કહેતાં ધર્મવંશી આચાર્ય પરંપરાથી પ્રાપ્ત કર્યા છે મંત્ર જેણે, આવા લક્ષણે યુક્ત હોય તે જ મંત્રજપના અધિકારી થાય છે (૪).

આસન વિધિ

વાસ્ત્રં વા કામ્બલં કૌશ-માસનં જપસિદ્ધિદમ્ ॥ ૬ ॥

સ્યાદાપદિ શુભં સર્વં વિના હ્યષુચિ લેપનમ્ ॥ ૮ ॥

બેસવા યોગ્ય આસન ધોયેલા વસ્ત્રનું, કાંબળનું કે રેશમી વસ્ત્રનું કરવું. અપવિત્ર વસ્તુના સ્પર્શ રહિત જે કોઈ આસન તે આપત્કાળમાં શુભ કહેલું છે, એવા આસન ઉપર બેસીને જપ કરવા (૬-૮).

જપમાળા વિધિ

તુલસીકાષ્ઠસમ્ભૂતા જપમાલા શુભા મતા ।

ધાત્રીકાષ્ઠભવા વાપિ ચન્દ્રનાદિમયા ચ વા ॥ ૯ ॥

સર્વાપિમાલા શ્રીવિષ્ણુ-પાદસ્પર્શાચ્છુચિર્ભવેત્ ।

જપોચિતા ચ તસ્માત્ તાં વિભૃયાત્ તાદૃશીં પુમાન્ ॥ ૧૧ ॥

અષ્ટોત્તરશતેનોક્તા મણિભિર્માલિકોત્તમા ।

મધ્યમા સ્યાત્ તદર્ધેન તદર્ધેન કનીયસી ॥ ૧૪ ॥

હવે આ જપમાં જપમાળા તુલસીકાષ્ઠી કરેલી શ્રેષ્ઠ માની છે અથવા ચંદ્રનકાષ્ઠી કરેલી પણ ઉત્તમ માની છે અને આંબળાના કાષ્ઠી કરેલી માળાને પણ ગ્રહણ કરવી (૯). ભગવાનના ચરણકમળનો સ્પર્શ કરાવીને પવિત્ર કરાવેલી ને સુસંસ્કૃત કરેલી માળા જપ કરવામાં યોગ્ય માની છે માટે તેવી માળા રાખવી (૧૧). તેમાં એકસો ને આઠ મણિકાની માળા ઉત્તમ માની છે. ચોપન મણિકાની માળા મધ્યમ માની છે અને સત્તાવીસ મણિકાની માળા કનિષ્ઠ માની છે માટે ઉત્તમ માળા પાસે રાખવી (૧૪).

भेसवानो विधि

स्वस्तिकासनमासीनो मुक्तपद्मासनं तु वा ।

ऋजुरेकाग्रदृष्टिश्च भगवन्तं हृदि स्मरन् ॥ १८ ॥

वस्त्रगोपितमालाञ्च मंत्रमेकैकमुच्चरन् ।

त्यजनैकैक-मणिकम् जपेन्नियत-सख्यया ॥ १९ ॥

४५ करतां स्वस्तिकासने के सिद्धासने के पद्मासने भेसी सरल शरीर राप्पी अेकाग्र दृष्टि करीने, हृदयमां पोताना ँष्टदेव श्री स्वामिनारायणनुं स्मरण करता थका, अने वस्त्रथी भाणाने ढांकीने अथवा गोमुष्पीमां राप्पीने, अेक अेक मंत्रोच्चारणमां अेकेक मणिकाने मूकता थका, प्रतिदिन आटलो ४५ करवो, अेवी संख्यानी गणतरी राप्पीने नियमथी ४५ करवो. (१८-१९).

मंत्रजपनो विशेष विधि

मालां न च स्पर्शयेद् भूमिं स्वस्य पादतलं तथा ।

जपं कुर्वन् हस्तं च धूनयेन्न च मस्तकम् ॥ २३ ॥

प्रहसंस्वरमाणश्च नेक्षमाण इतस्ततः ।

करसंज्ञां नेत्रसंज्ञां कुर्वन्नैव जपेत्युमान् ॥ २४ ॥

४५ करतां भाणाने भूमि विषे तथा पगने अडवा देवी नहि तथा ४५ करतां हाथ, मस्तक आदि अंगने कंपाववा नहि तथा हसता थका, त्वरा करता थका ने आहुं-अवणुं जेता थका तथा हस्तसंज्ञाने के नेत्रसंज्ञाने करता थका क्यारेय ४५ न करवा (२३-२४).

મનઃ સંયમનં શૌચં મૌનં મંત્રાર્થચિન્તનમ્ ।

અવ્યગ્રત્વ-મનિર્વેદો જપસંસિદ્ધિહેત્તવઃ ॥ ૩૩ ॥

જપસિદ્ધિ થવામાં આ છ હેતુ છે :- (૧) પ્રથમ તો મનને અન્ય વિષયમાંથી પાછું વાળીને મૂર્તિમાં જ નિરોધ કરવો, (૨) પવિત્રપણું, (૩) મૂર્તિનું જ મનન, (૪) મંત્રના અર્થનું સ્મરણ, (૫) એકાગ્રતા ને વિશ્વાસ (૩૩).

ત્રયોભેદા જપસ્યોક્તા વાચિકોપાંશુ માનસાઃ ।

કનીયો મધ્યમોત્કૃષ્ટાસ્તાન્ જ્ઞાત્વોત્તમ-માચરેત્ ॥ ૩૭ ॥

ઉદાત્ત-નીચ-સ્વરિતૈઃ શબ્દૈઃ સ્પષ્ટ-પદાક્ષરૈઃ ।

મંત્રસ્યોચ્ચારણં યત્ર સ જપો વાચિકો મતઃ ॥ ૩૮ ॥

કિંચિદ્ધ્રૂવણ-યોગ્યં ચ મંત્રસ્યોચ્ચારણં શનૈઃ ।

યત્રેષ્ઠચૌષ્ઠચલનં સ ઉપાંશુ-ર્જપો મતઃ ॥ ૩૯ ॥

ધિયા યત્રાઽક્ષરશ્રેણી સ્વરવર્ણ-પદાત્મિકા ।

ઉચ્ચાર્યેત ચ સંસ્મૃત્યા સ જપો માનસો મતઃ ॥ ૪૦ ॥

ઉચ્ચૈર્જપાદુપાંશુઃ સ્યાદ્ વિશિષ્ટો દશભિર્ગુણૈઃ ।

જિહ્વાજપઃ શતગુણઃ સહસ્રગુણ આન્તરઃ ॥ ૪૧ ॥

અધ્યાહારઃ નામસ્મરણાત્ દશભિર્ગુણૈઃ વિશેષ્ટાત્ ઉચૈર્જપાત્ વાચિકાત્

અર્થ - જપમાં ત્રણ પ્રકારનો ભેદ છે : વાચિક, ઉપાંશુ અને માનસ. તેમાં ઉત્તરોત્તર એકબીજાથી શ્રેષ્ઠ છે કહેતાં કનિષ્ઠ, મધ્યમ ને ઉત્તમ એવા ક્રમથી આ ભેદને જાણીને ઉત્તમ કહેતાં માનસ જપ કરવો (૩૭). તે જપભેદનાં લક્ષણો કહું છું :- ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત-આવા ત્રિવિધ સ્વરથી યથાયોગ્ય ઉચ્ચારણ કરેલા સ્પષ્ટ મંત્રપદના અક્ષરો જેમાં છે એવા શબ્દોથી જે મંત્રનું ઉચ્ચારણ થાય તે જપ વાચિક કહ્યો

છે અર્થાત્ બીજા સાંભળી શકે તે વાચિક અથવા ઉચ્ચૈર જપ કહેવાય અને તે કનિષ્ઠ છે (૩૮). જે મંત્રજપ બીજાને શ્રવણ-ગોચર ન થાય ને જપ કરનારના કિંચિત્ હોઠ તથા જિહ્વા હાલે એમ ધીમેથી મંત્રનું ઉચ્ચારણ થાય તે ઉપાંશુ અથવા જિહ્વા જપ કહેવાય અને તે મધ્યમ છે (૩૯). જે મંત્રજપમાં સ્વર, વર્ણ અને પદ તે ક્રમવાળું એવું મંત્રનું સ્વરૂપ બુદ્ધિથી જણાય ને ઉચ્ચારણની સ્મૃતિ રહે તે માનસ અથવા આંતર જપ કહેવાય અને તે ઉત્તમ જપ માનેલો છે (૪૦). જપવિધિ વિના નામ-સ્મરણ કરવાથી 'વાચિક' જપ (વિધિ સહિત જપ) દસગણો અધિક છે અને તે 'ઉચ્ચૈર્જપાત્' કહેતાં વાચિક જપ થકી કિંચિત્ શ્રવણયોગ્ય ને જપ કરતા હોઠ તથા જિહ્વા હાલે એવો જિહ્વા જપ જે 'ઉપાંશુ' જપ તે સો ગણો અધિક છે અને તેથી આંતર જપ જે 'માનસ' જપ તે સહસ્રગણો અધિક છે (૪૧).

સ્થાન-ભેદ વડે ફળમાં ન્યૂનાધિકપણું

ગૃહે જપં સમં પ્રાહુર્ગોષ્ઠે દશગુણં તથા ।

ગૃહોદ્યાને શતગુણં સહસ્રગુણકં વને ॥ ૪૨ ॥

અયુતં પર્વતે પુણ્યં નદ્યાં લક્ષગુણં તથા ।

દેવાલયે કોટિગુણ — મનન્તં હરિસન્નિદ્ધૌ ॥ ૪૩ ॥

તેમ જ પુણ્ય સ્થાનક-વિશેષથી ફળનું અધિકપણું છે, જેમ કે પોતાના ઘરમાં કરેલો જપ સમ એટલે જેટલા જપ તેટલું જ પુણ્યફળ આપે છે. અને ગૌશાળામાં કરેલો જપ તેથી દસગણો અધિક ફળ આપનારો છે. ઘરના બાગમાં કરેલો જપ

સોગણો અધિક છે. વનમાં કરેલો જપ તો સહસ્રગણો અધિક છે (૪૨).

પર્વતમાં કરેલો જપ તે દસ હજારગણો અધિક પુણ્ય આપે છે. પવિત્ર નદીતટે બેસીને કરેલો જપ તો લાખગણો અધિક ફળપ્રદ છે અને તેથી સ્વેષ્ટદેવ-મંદિરમાં કરેલો જપ તે કોટિગણો ફળવાન છે. ‘હરિસન્નિધૌ’ કહેતાં પોતાના આત્મામાં શ્રીહરિને ધારીને કરેલો જપ તે અનંતગણા ફળને આપનારો થાય છે (૪૩).

इत्थं योषापि कुर्वीत नाममंत्रजपं हरेः ।

સધવા વિધવા વાપિ ભક્તા ભગવતોઽનઘ ! ॥ ૪૪ ॥

હે વર્ણિન ! આ પ્રકારે સ્ત્રીઓએ પણ ભગવાનના નામમંત્રનો જપ કરવો. સધવા હોય કે વિધવા હોય, સર્વ કોઈ સ્ત્રીઓને તુલ્યપણે તેમાં અધિકાર છે. શ્રીજીમહારાજના આશ્રિત એવાં વનિતાઓએ તો નામમંત્ર જપ કરવો જ (૪૪).

આ અષ્ટાક્ષર મંત્રજપનો વિધિ કહ્યો તે ‘બ્રહ્માહં કૃષ્ણદાસોઽસ્મિ’ આ મહામંત્રનો તથા ‘શ્રીકૃષ્ણ ત્વં ગતિર્મમ’ આ શરણમંત્રનો છે. ‘ૐ નમોઽવતારિણે શ્રી સ્વામિનારાયણાય’ આ મંત્રનો મહાપૂજા સમયે જપ થાય છે. તેમ જ ‘સ્વામિનારાયણ’ આ નામમંત્ર તે ષડક્ષર મહામંત્ર કહેવાય છે. તે સત્સંગિભૂષણ - અં. ૪, અ. ૨ માં કહ્યું છે જે :-

षडक्षरं महामंत्रं स्वामिनारायणं शुभं ।

જપદ્ભિ-ર્વ પ્રદોષેઽત્ર માલિકા સંખ્યયાન્વહમ્ ॥ ૩૬ ॥

શ્રીહરિ કહે છે : મારા આશ્રિત જપ કરનારા પુરુષો તથા સ્ત્રીઓને અતિશય જ પવિત્ર કરનારો આ મંત્ર છે, જે મંત્રમાં છ અક્ષર છે એવો 'સ્વામિનારાયણ' એ નામમંત્ર છે તેને મહામંત્ર કહેવાય છે. તેનો જપ કરનારા પુરુષો અને વનિતા એવા તમારે નિત્યપ્રત્યે સાયં સમયે મંદિરમાં બેસીને માળાની સંખ્યાથી જપ કરવો અર્થાત્ 'સ્વામિનારાયણ' નામની માળા ફેરવવી. (૩૬).

મંત્રજપનો મહિમા

અષ્ટાક્ષર મંત્ર અથવા નામમંત્રનો જપ કરવાથી શ્રી સ્વામિનારાયણની સર્વોપરી ઉપાસના ને આજ્ઞાની દૃઢતા તથા અખંડ જ્ઞાન-ધ્યાન અને બ્રહ્મરૂપપણાની સ્થિતિ વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે અને કામ-લોભાદિક દોષ તથા વિષયવાસના અને ત્રિવિધ તાપ એ સર્વેની નિવૃત્તિ થાય છે અને સકામ ભક્તને સુપાત્ર સ્ત્રી, પુત્રપરિવાર તથા સારા દેહ, ગેહ, સમૃદ્ધિ અને સત્પુરુષનો સમાગમ, તે પણ શ્રીહરિની ઈચ્છાથી મળી આવે છે. (શિક્ષાપત્રીનો મૂળ શ્લોક પદ્મો છે તેના વિવેચનમાં ઉપર કહેલો શ્લોક ૩૬ છે.) ઈતિ અષ્ટાક્ષર મંત્રજપ વિધિ સમાપ્તમ્.

૬. સ્તોત્રનો પાઠ કરવાની આજ્ઞા

સ્તોત્રા દેરથ કૃષ્ણસ્ય પાઠઃ કાર્યઃ સ્વશક્તિતઃ ।

તથાઽનધીતગીર્વાણૈઃ કાર્યે તન્નામકીર્તનમ્ ॥ શિ. શ્લો. ૫૭ ॥

ભારતભૂવિ છપૈયાપુરે ભક્તિધર્માગતઃ પ્રાદૂર્ભાવિત નરનાટનસ્ય
કૃપાપારાવાસ્ય સ્વસ્મર્ણ વિવર્ણન નામોચ્ચારતઃ સ્વસ્વરૂપાનંદ પ્રદસ્ય
અસ્મિન્ સત્સંગિજીવનગ્રંથે સ્વપ્રત્યક્ષસ્વરૂપં પરોક્ષત્વેન વદતઃ ॥

કૃષ્ણસ્ય = સ્વામિનારાયણસ્ય = મમ, સ્તોત્રાદેઃ = સ્તૂયતે
અનેન ઇતિ સ્તોત્રં, સર્વમંગલ — જનમંગલાદિનિ બહુનિ સંતિ, તેષાં
પાઠઃ યથાશક્તિતઃ કાર્યઃ કર્તવ્યઃ ॥

ત્યાર પછી (મંત્રજપ કર્યા બાદ) ભરતખંડમાં
છપૈયાપુરમાં ભક્તિધર્મ થકી નરનાટક ધારણ કર્યું છે, જેમણે
અને કૃપાના સાગર ને જેમનું સ્મરણ તથા નામોચ્ચારણ
કરવાથી પોતાની મૂર્તિનું સુખ પ્રાપ્ત કરાવતા એવા અને આ
શિક્ષાપત્રી ગ્રંથમાં કૃષ્ણ નામે કરીને પોતાના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપને
જ સમજાવતા એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન જે અમે તે
અમારાં સ્તોત્ર-સર્વમંગલાદિ ઘણાં છે તેનો પાઠ પોતાની
શક્તિ પ્રમાણે કરવો. સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૩૬માં હરિગીતામાં
પણ કહ્યું છે જે :-

કૃષ્ણતદ્ભક્ત — સમ્બન્ધ — ગ્રન્થાનાં પઠનં તથા ।

પાઠનં નિત્યપાઠશ્ચ કર્તવ્યઃ સ્વહિતાર્થિના ॥ ૯ ॥

પ્રભોઃ સ્તુતિઃ પ્રાર્થના ચ નામસંકીર્તનં તથા ।

કાર્ય શ્લોકાદિભિર્વામ્બ ! પ્રીત્યા વાક્યૈર્મનૌરમૈઃ ॥ ૧૨ ॥

શ્રીકૃષ્ણ જે હરિકૃષ્ણ હું છું, તે મારા અને ઉત્તમનૃપતિ આદિ મારા ભક્તોનું માહાત્મ્યજ્ઞાન તથા ચરિત્ર જેમાં વર્ણવ્યાં છે એવાં વચનામૃત, ભક્તચિંતામણિ વગેરે ગ્રંથો ભણવા, ભણાવવા તથા નિયમપૂર્વક તેનું નિત્ય વાંચન રાખવું તથા પારાયણ આદિ મોક્ષની ઈચ્છાવાળા ભક્તે પ્રીતિ-વિશ્વાસથી સદાય કરવું (૯). હે માત ! મારી સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરવી અને નામોચ્ચાર-શ્લોકોચ્ચાર રમણીય વચનોથી સ્નેહપૂર્વક કરવા (૧૨). તથા

‘ન અધીતા ગીર્વાણાઃ = સંસ્કૃતગ્રંથા યૈસ્તે તથા ભૂતાઃ તૈસ્તુ ! તસ્ય મદ્ભામ્નિ મે મુક્તાનામેવ ગોચરત્વેન સ્થિતસ્ય તદન્ય સર્વેષાં અગોચરસ્ય તદપિ કૃપયા સર્વજનેક્ષણ સન્નતિ સ્તુતિ-સેવાર્હજાતસ્ય મમ = સ્વામિનારાયણસ્ય નામ્નાં કીર્તનં = નામકીર્તનમ્ કાર્યં ॥’

જે ભક્ત સંસ્કૃત ન ભણ્યા હોય તેમણે શું કરવું તો જે મારાં દર્શન મારા ધામમાં મારા મુક્તને જ છે તે વિના બીજાને નથી તો પણ કૃપા કરીને સર્વજન દર્શન-સેવા વગેરે કરી શકે એ હેતુથી મનુષ્ય-સ્વરૂપે ‘સ્વામિનારાયણ’ નામે હું પ્રગટ થયો છું તે મારા નામનું કીર્તન કરવું. અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણાદિક સર્વે નામનો નામી હું સ્વામિનારાયણ છું તે મારા નામનું સર્વ સમયે ઉચ્ચારણ કરવું તથા દિવસ-રાત્રીના પૂર્વાપર સમયે સર્વે ભક્તોએ ભેગા બેસીને કલાક-અર્ધ કલાક ‘સ્વામિનારાયણ’ નામની ધૂન કરવી તથા હે સ્વામિનારાયણ ! હે સ્વામિન્ ! હે સહજાનંદ સ્વામી ! નારાયણમુનિ ! હરિકૃષ્ણ ! ઘનશ્યામ ! એ આદિ નામનું ઉચ્ચારણ સદાય કરવું.

૭. પ્રત્યક્ષ શ્રી હરિકૃષ્ણના નામકીર્તનનું માહાત્મ્ય

યન્નામોચ્ચારણાદેવ મલૌઘાઃ કલિ સંભવાઃ ।

સદ્ય એવ વિનશ્યંતિ તમીઢે ધર્મનંદનમ્ ॥ ૩ ॥

જેમનું નામ લેવાથી જ કળિયુગથી થયેલા જે પાપના સમૂહ તે તરત જ નાશ પામે છે, એવા ધર્મસુત શ્રીહરિની હું શતાનંદ સ્વામી સ્તુતિ કરું છું (૩). [સર્વભંગલ]

સ્મૃતિ માત્રેણ દુઃખાનિ પાપપુંજાનિ વૈ તથા ।

હરંતિ યસ્ય નામાનિ તં વન્દે શ્રીહરિં ગુરુમ્ ॥

જેમને સંભારવાથી જ દુઃખ ને પાપ નાશ પામે છે, તેમ જ જેમનાં નામ લેવાથી પણ દુઃખ ને પાપ નાશ પામે છે તે શ્રીહરિને હું નમસ્કાર કરું છું.

(સ. ભૂ. અં. ૩, અ. ૧)

યત્કીર્તનં પરમ યચ્છ્રવણં યદીક્ષા, યચ્ચિંચતનં ચ કથનં
નમનં ચ યસ્ય । વત્સચ્છ્રવણમસ્ય વિધુનોતિ જનસ્ય
પાપં, સદ્યોઽન્તરારિપટલાત્સ ચ પાહિ માં ત્વમ્ ॥ ૧ ॥
યત્નામધેયમમલં બહુજન્મજાતાન્, ઉચ્ચારિતં ચ
શતશો દુરિતૈંધનાનાં । અજ્ઞાનતોઽપિ નિવહાન્દહતિ
પ્રકૃષ્ટાન્, નરેણ શુભદાપિ યથાઽગ્નિરલ્પઃ^૧ ॥ ૩૮ ॥

હે પરમ હરે ! તમારા ગુણનું શ્રવણ-કીર્તન કરવાથી તથા તમારાં દર્શન ને ચિંતવનાદિ કરવાથી ભક્તજનનાં પાપ

૧. સત્સંગિભૂષણ — અં. ૪, અ. ૨૨.

તત્કાળ નાશ પામે છે તે તમે કામાદિક અંતઃશત્રુ થકી મારી રક્ષા કરો (૧). હે શુભદ કહેતાં હે મંગલપ્રદ ! અમલ એવું શુદ્ધ તમારું નામ પુરુષોએ અજ્ઞાનથી પણ ઉચ્ચારણ કર્યું સતું ઘણા જન્મથી થયેલા મોટા પાપરૂપ કાષ્ટના સોએ સો સમૂહ તેને, જેમ સ્વલ્પ એવો પણ અગ્નિ તુલસમૂહને^૧ ભસ્મ કરે છે તેમ ભસ્મ કરે છે એમ ઉત્તર શ્લોકમાં સંબંધ છે (૨).

યન્નામ પુણ્યં સકલપાપ-દાહ્યં, તં સ્વામિનારાયણવર્ણયુક્તં ।
ઉચ્ચારિતં મોચયતીશ્વરાંતે સંત્રસ્તપુસા તતો યમેભ્યઃ^૨ ॥ ૩ ॥

હે ઈશ્વર ! જે તમારું નામ અતિશય પવિત્ર કરનારું છે ને સકલ પાપને ભસ્મ કરે છે અને ‘સ્વામિનારાયણ’ એવા વર્ણે યુક્ત છે તે અંત સમયે યમદૂતથી ત્રાસને પામેલા પુરુષે ઉચ્ચારણને કર્યું સતું યમદૂત થકી મુકાવે છે (૩).

(સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૫૫)

અસ્માકં સ્વલને ક્ષુતે ચ પતને વ્યાધૌ તથા જૃમ્ભણે
મૂર્છાયા મરણેઽપિ વા વિવશતાં સમ્પ્રાપ્સ્યતાં નિત્યદા ।
ત્વન્નામાન્યખિલાઘ-દુઃખનિચય-ધ્વંસાતિ — શૌર્યાણિ વૈ
બચાયાં વિલસન્તુ નિશ્ચલતયા ભક્તપ્રિય ! શ્રીહરે ! ॥ ૨૮ ॥

સર્વ ભક્તજનો પ્રાર્થના કરે છે : હે ભક્તપ્રિય ! હે શ્રીહરે ! અમો એવી આપની પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, આપના હરિ, કૃષ્ણ, હરિકૃષ્ણ, નારાયણમુનિ, સહજાનંદ, સ્વામિનારાયણાદિ નામો જે સમગ્ર પાપ-પુંજને તથા દુઃખ-સમૂહને મૂળમાંથી નાશ કરવામાં મહા શૂરવીર ને સર્વ

૧. આકડાના તુલ સમૂહને.

૨. સત્સંગિભૂષણ.

મંગળકારી છે તે અમારી વાણીમાં નિશ્ચયપણે નિવાસ કરો. ઠેસ ખાતાં કે ઈંક આવે કે નીચે પડી જતાં કે વ્યાધિમાં કે બગાસું ખાતાં કે મૂર્છા-મરણ સમયે કદાચિત્ પરવશપણાને પામી જઈએ તો પણ અમારી વાણીમાં તમારા નામામૃતનો નિત્ય નિશ્ચલ નિવાસ કરો, કહેતાં તમારા સ્વરૂપે સહિત સ્ફુરાયમાન થાઓ (૨૮).

(ભા. સ્કં. ૩, અ. ૩૩ કપિલગીતા)

યન્નામધેય—શ્રવણાનુકીર્તનાત્ યત્પ્રહવણાત્ યત્સ્મરણાદપિ ક્વચિત્ ।
શ્વાદોઽપિ સદ્યઃ સવનાય કલ્પતે કુતઃપુનસ્તે ભગવન્તુ દર્શનાત્ ॥ ૬ ॥
તેપુસ્તપસ્તે જુહુવુઃ સસ્નુરાર્યા બ્રહ્માનૂચુર્નામ ગુણન્તિ તે યે ॥ ૭ ॥

હે ભગવન્ ! તમારા નામનું શ્રવણ-કીર્તન કરવાથી તથા તમને નમસ્કાર કરવાથી તથા તમારું સ્મરણ કરવાથી ચંડાલ પણ પવિત્ર થાય છે તો તમારાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાથી પવિત્ર થાય તેમાં શું કહેવું; એ તો થાય જ (૬). અને જે કોઈ પુરુષ તમારા નામનું ગાન કરે છે તેને તપ તથા હોમ કરવાનું તે સર્વ તીર્થમાં સ્નાન કરવાનું તથા વેદપાઠ કરવાનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે (૭).

(શ્રીમદ્ ભાગવત)

મંત્રતસ્તંત્રતચ્છિદ્રં દેશકાલાર્હ-વસ્તુતઃ ।

સર્વં કરોતિ નિચ્છિદ્રં નામસંકીર્તનં તવ ॥ ૧ ॥

(સ્કંદપુરાણ)

યસ્ય સ્મૃત્યા ચ નામોક્ત્યા જપયજ્ઞ-ક્રિયાદિષુ^૧ ।

ન્યૂનં સંપૂર્ણતાં યાતિ સદ્યો વંદે તમચ્યુતમ્ ॥ ૨ ॥

હે હરિ ! મંત્રજપ કરવામાં તથા પૂજાવિધિ કરવામાં દેશકાળથી યોગ્ય વસ્તુ ન મળે તેથી ન્યૂન રહે, તે તમારા નામની ધૂન કરવાથી સંપૂર્ણતાને પામે છે (૧). મંત્રજપ તથા યજ્ઞની ક્રિયાઓ કરવામાં જે કંઈ અપૂર્ણ રહ્યું હોય તે જેની સ્મૃતિ કરવાથી તે જેનાં નામ લેવાથી પૂર્ણતાને પામે છે તે શ્રીહરિને હું વંદન કરું છું (૨).

અખંડ સ્મૃતિનું માહાત્મ્ય

(નામ કૌમુદી)

સ્મર્તવ્યઃ સતતં વિષ્ણુ-વિસ્મર્તવ્યો ન જાતુચિત્ ।

સર્વે વિધિનિષેધાઃ સ્યુ-રેતયોરેવ કિકરાઃ ॥ ૧ ॥

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।

મદ્ભક્ત્યા પુણ્ડરીકાક્ષં સ્તવૈરર્ચેન્નરઃ સદા ॥ ૨ ॥

સા હાનિસ્તન્મહચ્છિદ્રં સ મોહો સા ચ વિક્રિયા ।

યન્મુહૂર્ત ક્ષણં વાપિ વાસુદેવં ન ચિંતયેત્^૨ ॥ ૩ ॥

ભગવાનનું અખંડ સ્મરણ કરવું પણ ક્યારેય ભગવાનને વિસારવા નહિ. ભગવાનને સંભારવા એ જ વિધિ છે; મોટો ધર્મ છે. ભગવાનને ભૂલવા તે જ નિષેધ છે; ધર્મવિરુદ્ધ છે (૧). મેં તો સર્વ ધર્મમાં એ જ ધર્મ અધિક માન્યો છે કે 'નર' કહેતાં

૧. આ બંને શ્લોક શિ. ભા. ૫૬ના શ્લોકની ટીકામાં.

૨. આ ત્રણેય શ્લોક શિ. ભા. ૫૮ના શ્લોકની ટીકામાં.

જે ભક્ત પ્રેમપૂર્વક સ્તુતિથી પ્રત્યક્ષ પ્રભુને સદા પૂજે છે (૨).
જે મુહૂર્તમાં કે ક્ષણમાં શ્રીહરિને ભૂલી જવાય, તે જ હાનિ-
ખોટ્ય છે; તે જ મોટું ઈદ્ર કહેતાં ન્યૂનપણું છે; તે જ મોહ
કહેતાં વિપરીત બુદ્ધિ છે; તે જ વિક્રિયા કહેતાં અધર્મ છે (૩).

(શ્રીમદ્ ભાગવત-સ્કં. ૧૨, અ. ૧૨)

અવિસ્મૃતિઃ કૃષ્ણપદારવિન્દયોઃ ક્ષિણોત્યભદ્રાણિ શમં તનોતિ ચ ।
સત્ત્વસ્ય શુદ્ધિં પરમાત્મ-ભક્તિં જ્ઞાનં ચ વિજ્ઞાન-વિરાગયુક્તમ્ ॥ ૫૮ ॥

પ્રત્યક્ષ શ્રીકૃષ્ણનારાયણની અખંડ સ્મૃતિ તે ‘અભદ્રાણિ’
જે પાપ ને પાપના કારણ કામ-લોભાદિક હોય તથા દોષનું
કારણ અજ્ઞાન તેને ‘ક્ષિણોતિ’ કહેતાં નાશ કરે છે અને ‘શમં’
જે શ્રીહરિમાં ઉપશમ અને અંતઃકરણમાં રહેલી વિષવાસનાની
નિવૃત્તિ કરીને અખંડ ભગવાનમાં રહે તેવું અંતઃકરણને શુદ્ધ
કરે છે ને શ્રીજીમહારાજમાં પ્રીતિ ને તેમનો સાક્ષાત્કાર અને
વૈરાગ્ય તેણે યુક્ત એવા જ્ઞાનની સ્થિતિ પમાડે છે અર્થાત્
અનુભવજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે (૫૪).

અને જે વનિતાઓ તથા પુરુષો ભગવાનના નામનો કે
સ્મરણનો ઓથ લઈને ભગવાને કરેલી ધર્મમર્યાદાનો ભંગ કરે
છે તથા ભગવાનના માહાત્મ્યને મિથ્યા માને છે તે ભગવાનના
અપરાધી થાય છે તેણે કરીને અધોગતિને પામે છે એમ કહ્યું
છે. તે જણાવે છે :-

સર્વોત્તમે હરેર્નામ્નિ હ્યર્થવાદેતિ બુદ્ધયઃ ।

નામ્નો બલાચ્ચ પાપાનિ યે કુર્યુસ્તેઽપરાધિનઃ ॥ ૩ ॥

ગુરોરવજ્ઞા શ્રુતિશાસ્ત્રનિદનં તથાઽર્થવાદો હરિનામ્નિ કલ્પિતઃ^૧ ।
નામ્નો બલાદ્યસ્ય ચ પાપબુદ્ધિ-ર્ન વિદ્યતે તસ્ય યમૈર્વિશુદ્ધિઃ ॥ ૪ ॥

સર્વોત્તમ શ્રીહરિનું નામ છે તેનો મહિમા મિથ્યા કહે ને જેઓ નામના બળથી પાપ કરે તે ભગવાનના અપરાધી થાય છે (૩). ગુરુનું અપમાન કરે અને શ્રુતિશાસ્ત્રની નિંદા કરે, ભગવાનના નામનું માહાત્મ્ય સત્ય છે તેને કલ્પિત ને મિથ્યા કહે અને નામના માહાત્મ્યના બળને લઈને જે વનિતા ને પુરુષ પાપ કરવામાં ન બીએ ને પાપ કરે તેઓ યમપુરીનાં દુઃખ ભોગવે છે તો પણ તેનાં પાપ બાકી રહે છે ને તેનું દુઃખ ચોરાસીમાં ભોગવે છે (૪).

જે વનિતાઓ ને પુરુષો પોતાના ધર્મમાં રહીને પોતાના ઈષ્ટદેવ શ્રી સ્વામિનારાયણના નામોચ્ચારણ અહર્નિશ કરે છે તેમનો અક્ષરધામમાં શ્રીહરિની પ્રાપ્તિરૂપ આત્યંતિક મોક્ષ થાય છે, એમ સ. ભૂ. અં. ૨, અ. ૩૬માં કહ્યું છે તે જુઓ :-

સમાધિ ધારણા ધ્યાન કારકસ્ય ચ તસ્ય મે ।
પુંસાં સ્ત્રીણાં નીલકંઠેતિ નારાયણ હરીતિ ॥ ૨૩ ॥
સ્વામિનારાયણ-કૃષ્ણ-હરિકૃષ્ણેતિ નામ યઃ
પુમાન્ કશ્ચિચ્ચ યા કા સ્ત્રી જ્ઞાત્વા વાઽજ્ઞાનતોઽનઘાઃ ।
તયોરુચ્ચારયત્યેતિ દેહાંત-સમયો યદા ॥ ૨૪-૨૫ ॥
દ્વાવેતૌ યેન માયાદ્યષ્ટાવરણાનિ ચ સાશુ સઃ ।
વિમિદ્ય મેઽક્ષરધામ પ્રાપ્નુતસ્તમસઃ પરમ્ ॥ ૨૬ ॥

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન પોતાના ભક્તજન પ્રત્યે

૧. આ બંને શ્લોક શિ. ભા. ૫૬ના શ્લોકની ટીકામાં.

કહે છે : ‘હે અનઘા:’ કહેતાં અઘના^૧ હેતુ એવા કામ, લોભાદિક દોષ જેમાં નથી માટે અનઘ કહેતાં નિષ્પાપ એવા હે ભક્તજનો ! હું સ્વામિનારાયણ ભગવાન છું તે હું અનેક પુરુષો ને અનેક સ્ત્રીઓને સમાધિઓ કરાવીને ગોલોકાદિક ધામમાં અનંત ઐશ્વર્ય, તેજ, પ્રતાપે સહિત તેમને ધામના અધિપતિનાં દર્શન કરાવું છું. અને સર્વથી પર મારું ધામ છે તેમાં મારી મૂર્તિનાં દર્શન કરાવું છું અને કેટલાક સાધુ— સત્સંગીને અને કેટલીક બાઈઓને સમાધિ-સ્થિતિ કરાવી છે અને કેટલાકને ધ્યાન-ધારણા કરાવીને આત્મા-પરમાત્માના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છે; હું આવો સર્વોપરી શ્રી હરિકૃષ્ણ ભગવાન છું, તે મારા નીલકંઠ અને નારાયણ તથા સ્વામિનારાયણ, કૃષ્ણ, હરિકૃષ્ણ એવાં નામ છે તેને જે કોઈ પુરુષ ને જે કોઈ વનિતા માહાત્મ્ય જાણીને અથવા વિશ્વાસથી ઉચ્ચારણ કરે છે તે પુરુષ ને સ્ત્રી તેમનો જયારે અંત સમય આવે છે ત્યારે તે પુરુષ ને વનિતા ‘યેન’ જે મારા નામોચ્ચારણનો પ્રતાપ તેણે કરીને માયાદી અષ્ટ આવરણને ભેદીને માયાના તમથી પર એવું જે મારું અક્ષરધામ તેને પામે છે (૨૩-૨૪-૨૫-૨૬).

આમાં પ્રથમ જે અક્ષરધામની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ કહ્યું તે તો જેને સ્વધર્મ અને માહાત્મ્યે સહિત નિશ્ચય દૃઢ હોય તેને જ થાય છે એમ સત્સંગિજીવન — પ્ર. ૪, અ. ૩૫માં કહ્યું છે તે જુઓ :—

૧. અઘ = પાપ

હૃદયે ભગવન્મૂર્તિં યથા દૃષ્ટા વિભાવયન્ ।

યઃ કીર્તયતિ નામાનિ સ નામફલામાપ્નુયાત્ ॥ ૭ ॥

મનો યસ્ય તુ વિભ્રાન્તં ધાક્ત્યેવ સમન્તતઃ ।

સાંસારકપદાર્થેષુ તસ્ય કિં ? હરિનામભિઃ ॥ ૮ ॥

જે ભક્તજને ભગવાનની મૂર્તિને પ્રથમ જેવી દેખી હોય તેવી જ હૃદયાકાશમાં ચિંતવન કરતો થકો ભગવાનનાં નામોનું ઉચ્ચારણ કરે છે તે જ પુરુષ નામોચ્ચારણના ફળને પામે છે (૭). પણ જેનું મન તો વિષય વાસનાથી વિભ્રાંત થઈને માયિક પદાર્થમાં ચોમેર દોડ્યા કરે છે તેને શ્રીહરિનાં નામ-કીર્તન કરવાથી શું ફળ થાય ? કશું ય ન થાય, માટે પોતાના ધર્મમાં રહી નિર્વાસનિક થઈને કથા-કીર્તન કરે છે તેને શ્રીહરિ કૃપા કરીને પોતાની મૂર્તિમાં જોડી દે છે (૮).

૮. શ્રીજીમહારાજનાં મુખ્ય નામોના અર્થ ને તેમાં રહેલું માહાત્મ્ય

(સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૨૪)

સૈષ નારાયણમુનિઃ સહજાનંદનામકઃ ।
સ્વામિનારાયણાઘ્યશ્ચ સ્વામ્યાઘ્યશ્ચ વિરાજતે ॥ ૪૬ ॥
હરિકૃષ્ણો હરિઃ કૃષ્ણો નીલકંઠશ્ચ સ શ્રુતઃ ।
ગૌણાનિ તસ્ય નામાનિ સન્ત્યન્યાનિ બહૂનિ ચ ॥ ૪૭ ॥

તે આ પ્રત્યક્ષ ‘નારાયણમુનિ, સહજાનંદ, સ્વામિનારાયણ, સ્વામી, હરિકૃષ્ણ, હરિ, કૃષ્ણ ને નીલકંઠ’ આ આઠ નામ તેમનાં મુખ્ય છે અને બીજા ગુણ, કર્મ ને વ્રતને અનુસારે ગૌણ નામો અનંત છે તે સર્વમંગલાદિ સ્તોત્રમાં કહ્યાં છે. તેવાં નામોથી પ્રખ્યાત વિરાજે છે.

[આ નામના અર્થ તો આ ગ્રંથની (સત્સંગિજીવનની) ટીકા આદિ આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજે કરી છે તેમાં કહેલા છે.]

‘નારાયણ’નો અર્થ

આપો નારા ઇતિ પ્રોક્તા આપો વૈ નરસૂનવઃ ।
અયનં તસ્ય તાઃ પૂર્વે તેન નારાયણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૭ ॥

આ શ્રુતિમાં વૈરાજ પુરુષને નારાયણ કહ્યા છે. નરે સૃજેલા જળને નાર કહ્યું છે; તે જળમાં શયન કર્યું તેથી

વૈરાજપુરુષને નારાયણ કહેવાય છે (૧૭). તેમ જ સત્સંગિજીવન — પ્ર. ૪, અ. ૬૮માં :-

સ્વાંગોત્પન્ને જલે તસ્મિન્ નશેત સ નરસ્તતઃ ।

આપો નારા ઇતિ શ્રુત્યા નારાયણ ઇતીર્યતે ॥ ૧૭ ॥

આ સ્મૃતિમાં મહામાયાના પતિ મહાપુરુષને નારાયણ કહ્યા છે, કેમ જે પૂર્વોત્તર શ્લોકમાં મહાપુરુષને સંબંધ છે (૧૭). હવે ઉપર કહ્યા જે ‘વૈરાજપુરુષ નારાયણ’ તથા ‘મહાપુરુષ નારાયણ’ તે થકી પૃથક્ અને તેમના ઉપરી એવા શ્રીજીમહારાજનું ‘નારાયણમુનિ’ એવું નામ છે તેની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ.

‘નારાયણમુનિ’ નામનો અર્થ

રઃક્ષ્યો યસ્ય ન હ્યસ્તિ સ નરઃ સમુદાહતઃ

જે ક્ષય તેણે રહિત હોય તે નર કહેવાય અર્થાત્ સ્વરૂપથી, સ્વભાવથી ને વિભૂતિથી અક્ષય હોય આવા મહામુક્ત તે ‘નર’ કહેવાય અને તેનો સમૂહ તે ‘નાર’ કહેવાય. દિવ્ય સાકાર મુક્તનો સમૂહ ‘અયન’ કહેતાં આશ્રય જેમનો છે અથવા ‘નાર’ના = મુક્તસમૂહના ‘અયન’ જે આશ્રય તે નારાયણ કહેવાય. તેમાં ‘નાર’ ‘અયનં યસ્ય નારાયણઃ’ એવા બહુવ્રીહિ સમાસના સમાશ્રયથી જેમનું ‘અયન’ = નિવાસસ્થાન ‘નાર’ = મુક્તનો સમૂહ છે અર્થાત્ મુક્તના સમૂહ મધ્યે રહેલા તે નારાયણ, ભક્તના શ્રેયનું મનન કરે તે મુનિ; નારાયણ એવા મુનિ તે નારાયણમુનિ. આ પરમએકાંતિક મુક્તની સ્થિતિનો અર્થ છે, હવે

અનાદિમુક્તની સ્થિતિનો અર્થ કહીએ છીએ.

‘નાસ્ય આયનં નારાયણઃ’ એવા તત્પુરુષ સમાસના આશ્રયથી ‘નારના’ = મુક્તસમૂહના ‘અયન’ = આશ્રયભૂત તે નારાયણ, ભક્તના શ્રેયનું મનન કરે તે મુનિ, નારાયણ એવા મુનિ તે ‘નારાયણમુનિ’ અર્થાત્ અનાદિમુક્તના સમૂહને પોતાના સ્વરૂપમાં રાખી પોતાનું સુખ આપવું એ જ જેમના મનમાં તાન છે એવા દિવ્ય સાકાર મૂર્તિ શ્રી સ્વામિનારાયણ તે નારાયણમુનિ કહેવાય છે. આ બંને વ્યતિરેક સ્વરૂપના અર્થ છે. હવે અન્વય સ્વરૂપના બે અર્થ કહીએ છીએ.

(અન્વય સ્વરૂપના બે અર્થો)

‘અનશ્વર’ કહેતાં ચિત્ — અચિત્ વર્ગ તે ‘અયન’ = આશ્રય જેમનું છે અર્થાત્ ચિદચિત્ (જડચૈતન્ય) જેમનું શરીર છે કહેતાં પોતાના પ્રકાશરૂપ અંતર્યામી શક્તિએ કરીને ભગવાન સર્વ વિશ્વમાં રહ્યા છે, તેમાં ‘નારં અયનં યસ્ય’ એવા બહુવ્રીહિ સમાસના સમાશ્રયથી સર્વ જગતમાં વ્યાપક અને વિશ્વના શરીરી ને આધાર માટે નારાયણ. અને નારાયણ એવા મુનિ તે નારાયણમુનિ.

‘નારસ્ય અયનં’ એવા તત્પુરુષ સમાસના આશ્રયથી સર્વ વિશ્વ ભગવાનમાં અર્થાત્ ભગવાનની અંતર્યામી શક્તિમાં રહ્યું છે; જેના એક રોમમાં અનંતકોટિ બ્રહ્માંડ ઊડતાં ફરે છે તે નારાયણ, અને નારાયણ એવા મુનિ તે નારાયણમુનિ. આ બંને અન્વય સ્વરૂપના અર્થ છે.

(નર શબ્દનો બીજો અર્થ)

શરીરેન્દ્રિય-વિષયોપનીતયા વેદનયા ન રમતે इति नरः !
નજૂર્વકાત્ રમુ ક્રીડાયાં ધાતોઃ । રન્યાત્રાપિ દૃશ્યત इति डः ।

દેહ, ઈન્દ્રિયો ને વિષય તેના સુખ-દુઃખમાં ન રમે એ નર.
'નરાણામ્ સમૂહઃ નારઃ' પરમ એકાંતિક મુક્તનો સમૂહ છે
'અયન' = આશ્રમ જેમનું એ નારાયણ. અને નારાયણ એવા
મુનિ તે નારાયણમુનિ. કહેતાં મુક્ત મધ્યે નિવાસી ને મુનિ
એટલે 'મુક્તહિત મનનશીલ' કહેતાં મુક્તના હિતનું મનન
કરનારા.

'સહજાનંદ' નામનો અર્થ

સહજઃ સ્વભાવ સિદ્ધ એવ આનંદો यस્ય સઃ સહજાનંદઃ

'સદૈવાનંદસ્વરૂપ' અર્થાત્ જેમનું સ્વરૂપ સદા સુખરૂપ-
આનંદરૂપ જ હોય તે સહજાનંદ કહેવાય. અને તે નામનો
બીજો પણ અર્થ છે; તે જુઓ :-

સહંત इति सहाः, क्षमाशीलाः साधवः (સહ મર્ષણે
इत्यस्मात्पचाद्यच) जायंते इति जाः, जन्मिनो जना इति यावत्,
अन्येष्वपि दृश्यत इति जने-र्ड, सहश्च ते जाश्च सहजाः =
साधुजनाः, तानानंदयतीति ॥

સાધુને આનંદ આપે તે સહજાનંદ કહેવાય.

'સહજાનંદ નામા એવ સહજાનંદનામકઃ' સ્વાર્થે કઃ ॥

'સ્વામિનારાયણ' નામનો અર્થ

'નયતીતિ નરઃ' પરમ પદને પમાડે એ નર કહેવાય.

‘નરાણાં સમૂહો નાર’ પરમ એકાંતિક મુક્તનો સમૂહ ‘સ અયનં’ આશ્રયભૂત છે જેને, અર્થાત્ જેમનો નિવાસ મુક્ત-સમૂહના મધ્યે છે તે મુક્ત-સમૂહ નિવાસી એ નારાયણ કહેવાય. સ્વામી=‘એક એવ હરિઃ સ્વામી શબ્દ વાચ્યોઽસ્તિ સર્વથા’ એવી સ્મૃતિ છે. માટે સર્વ મુક્તના સ્વામી અને તે સ્વામી એવા નારાયણ માટે સ્વામિનારાયણ. હવે તે નામનો બીજો અર્થ કહીએ છીએ.

(બીજો અર્થ)

ન નયે ધાતોઃ પયાદ્યચ । નયંતિ=પ્રાપયંતિ સ્વાત્માનં શ્રીહરિં
 इति नराः, नराणां=अनादिमुक्तानाम् समूहः नारं, नारस्य =
 मुक्तसमुहस्य, अयनं=निवासस्वरूपं ।

અનાદિમુક્તોને પોતાના સ્વરૂપમાં નિવાસ આપનારા તે નારાયણ. હેમકોશમાં ‘અયન’ શબ્દ ઘરવાચક છે. (અયનં પથિ ગેહેડર્કસ્થોદગ્ દક્ષિણ ગતૌ) ‘નાર’ એવું મુક્તના સમૂહનું નામ છે ને ‘અયન’ શબ્દ નિવાસસ્થાન તથા ઘરનું નામ છે. અનાદિમુક્તને પોતાના સ્વરૂપમાં રાખનારા તે નારાયણ.

‘સ્વામીપદપૂર્વકશ્ચાસૌ નારાયણશ્ચ સ્વામિનારાયણઃ, સ એવ આખ્યા નામ યસ્ય તથોક્તઃ સ્વામિનારાયણાખ્યઃ’ ॥

સ્વામી પદ છે પૂર્વમાં જેને એવા જે નારાયણ તે જ સ્વામિનારાયણ. (અહીં સ્વામી પદ નિયંતા વાચક જાણવું)

‘સ્વામી’ નામનો અર્થ

स्वं ऐश्वर्यम् अस्त्यस्येति स्वामी, स्वामी आख्या नाम यस्य
 सः तथोक्तः स्वाम्याख्यः ।

સર્વ અવતારના અને સર્વ મુક્તના પણ નિયંત્રા છે. આનંદ, ઐશ્વર્ય, તેજ આદિના દાતા છે માટે સ્વામી. અને મૂળ શ્લોકમાં વિરાજતે એવું પદ છે ‘વિરાજતે=શોભતે’ કહેતાં ઈશ્વર, બ્રહ્મ, અક્ષર ને મુક્ત તે થકી પણ વિશેષપણે શોભે છે, માટે સ્વામી એવું શ્રીજીમહારાજનું નામ છે.

‘હરિ’ નામનો અર્થ

હરતિ = નાશયતિ નિજાશ્રિતાનાં સફલાપદઃ હરિઃ, યદ્વા નિજાશ્રિતાનાં સ્વસ્વરૂપે કર્ષતીતિ હરિઃ ।

પોતાના ભક્તની આપદા હરે તે હરિ કહેવાય, અથવા પોતાના પ્રેમીભક્તને પોતાની મૂર્તિમાં આકર્ષણ કરે તે પણ હરિ કહેવાય.

‘કૃષ્ણ’ તથા ‘હરિકૃષ્ણ’ નામનો અર્થ

કર્ષતિ = ઝનૂલયતિ સ્વભક્તાનામવિદ્યાજનિત-દોષાન્ ।

ભક્તના કામાદિક દોષને જીવમાંથી નાશ કરે તે તથા ભક્તને પોતાના સ્વરૂપમાં આકર્ષણ કરીને રાખે તે કૃષ્ણ કહેવાય. હરિ એવા કૃષ્ણ તે હરિકૃષ્ણ કહેવાય.

(કૃષ્ણ નામનો બીજો અર્થ)

‘કૃષ્ણ = સર્વતોડધિકાનંદઘન મૂર્તિત્વાત્ તથાહિ ।

કૃષિર્ભૂવાચકઃ શબ્દો ણશ્ચ નિર્વૃત્તિવાચકઃ ।

તયોરૈક્યં પરંબ્રહ્મ કૃષ્ણા ઇત્યભિધીયતે ॥ ૧ ॥

નિર્દોષપૂર્ણગુણવિગ્રહ આત્મતંત્રો નિશ્ચેતનાત્મક — શરીરગુણૈશ્ચ હીનઃ ।

આનંદમાત્ર-કરપાદ-મુખોદરાદિઃ સર્વત્ર ચ સ્વગતભેદ-વિવર્જીતાત્મા ॥ ૨ ॥

‘કૃષ્ણ’ એ શબ્દમાં બે ભાગ છે. એક ‘કૃષ’ કહેતાં ભૂમિ જે સ્થાન અને બીજો ‘ન’ કહેતાં નિવૃત્તિ જે પરમાનંદ. આ બંનેનો એકીભાવ થતાં કૃષ્ણ કહેવાય છે, તેનો અર્થ પરમ આનંદનું સ્થાન, એટલે પરબ્રહ્મ એવો થાય છે. કૃષ્ણ એવું આનંદધન મૂર્તિ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનું અનાદિ નામ છે (૧). શ્રીહરિનું સ્વરૂપ દોષે રહિત છે. દિવ્ય ગુણથી પૂર્ણ છે, સ્વતંત્ર છે, માયામય દેહ અને ગુણે રહિત છે, આનંદરૂપ છે; હાથ, પગ, મુખ, ઉદર આદિથી યુક્ત છે, તત્ત્વના ભેદ રહિત કૈવલ્ય સ્વરૂપ છે (૨).

સર્વજ્ઞતા તુષ્ટિરનાદિબોધઃ સ્વતંત્રતા નિત્યમલુપ્તદૃષ્ટિઃ ।

અનંતશક્તિ-વિંભોવિભૂજ્ઞાઃ ષડાહુરંગાનિ મહેશ્વરસ્ય ॥ ૩ ॥

સર્વજ્ઞપણું, નિત્ય તૃપ્તિપણું, અનાદિ જ્ઞાનથી પૂર્ણપણું, સ્વતંત્રપણું, અલુપ્તદૃષ્ટિપણું, અનંત શક્તિપણું. આ સર્વજ્ઞત્વ વગેરે છ તથા બીજાં અનંત ઐશ્વર્ય ભગવાનમાં રહ્યાં છે (૩).

‘નીલકંઠ’ નામનો અર્થ

નીલકંઠ = ‘નીલઃ’ નિતરાં શોભાયુક્તઃ શ્યામઃ કંઠો યસ્ય સઃ’ જેમનો કંઠ અતિશય શોભાયમાન છે તેથી નીલકંઠ કહેવાય છે. આ રીતે આઠે નામના અર્થ જાણવા.

માર્કંડેયમુનિએ પાડેલાં નામ

હવે હરિ તથા કૃષ્ણ અને હરિકૃષ્ણ ને નીલકંઠ આ ચાર નામ, નામકરણ સમયે માર્કંડેયમુનિએ કર્યાં છે એમ સત્સંગિજીવન-પ્ર. ૧, અ. ૨૪માં કહ્યું છે :-

તતોઽસ્ય વિદધન્નામ મુનિરન્વર્થમબ્રવીત્ ।
 અન્તર્દૃષ્ટ્યૈવ કૃષ્ણસ્ય જાનન્સર્વ ચિકીર્ષિતમ્ ॥ ૨૪ ॥
 યુવયોશ્ચ સ્વકીયાનાં હર્તાઽસાવાપદો દ્વિજ ! ।
 હરિસંજ્ઞોઽસ્ત્વતઃ કર્કરાશિસ્થેન્દોશ્ચ જન્મનિ ॥ ૨૫ ॥
 કૃષ્ણાઘ્યઃ કૃષ્ણવર્ણત્વાત્ સ્વસ્મિન્શ્ચાકર્ષણાદ્ હ્રદઃ ।
 મધુમાસજનેશ્ચાસૌ સુતો ભવતિ તે ભુવિ ॥ ૨૬ ॥
 એતન્નામદ્વયં વિપ્ર ! પુત્રસ્ય તવ યન્મયા ।
 કથિતં વ્યસ્તમપિ તત્ સમસ્તં ચ ભવિષ્યતિ ॥ ૨૭ ॥
 ત્યાગજ્ઞાન — તપોધર્મૈઃ પાર્વતીપતિના સમઃ ।
 એષ ભાવી ચ યોગેન નીલકંઠાભિધોઽસ્ત્વતઃ ॥ ૨૮ ॥
 એવં વિધાન્યનેકાનિ ગુણકર્માનુસારતઃ ।
 નામાન્યસ્ય ભવિષ્યન્તિ ત્વસૂનો-દ્વિજસત્તમ્ ! ॥ ૨૯ ॥

ત્યાર પછી માર્કંડેયમુનિ બાળસ્વરૂપ શ્રીહરિનું અર્થવાળું
 નામ કરવાની ઈચ્છા કરીને, ભગવાને પોતે કરવા ધારેલું કાર્ય
 અંતર્દૃષ્ટિથી જાણીને એમ બોલ્યા કે (૨૪). હે દ્વિજ ! આ પુત્ર
 તમારી અને આશ્રિતજનની અખિલ આપદાને હરનારા થશે.
 વળી જન્મસમયે ચંદ્રમા કર્કરાશિમાં વર્તે છે માટે ‘હરિ’ એવું
 જ નામ યુક્ત છે (૨૫). હે ધર્મદેવ ! આ તમારા પુત્રનો કૃષ્ણ
 (શ્યામ) વર્ણ છે, વળી આશ્રિતોના અંતઃકરણને સ્વસ્વરૂપમાં
 સમાકર્ષણ કરે છે, વળી ચૈત્રમાસમાં જન્મ છે. આ ત્રણ હેતુથી
 પૃથ્વી ઉપર ‘કૃષ્ણ’ એવા નામથી કહેવાશે.

કૃષિર્ભૂવાચકઃ શબ્દો ણશ્ચ નિર્વૃત્તિવાચકઃ ।
 કૃષ્ણસ્તદ્ભાવયોગાચ્ચ કૃષ્ણો ભવતિ સાત્વતઃ ॥

‘કૃષ્ણ’ એટલે આનંદધન સ્વરૂપ એવા કૃષ્ણ નામે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનને જ કહ્યા છે (૨૬). હે વિપ્ર ! મેં તમારા પુત્રનાં જે આ બે નામ કહ્યાં તે જોકે જુદાં જુદાં છે તો પણ તે બંને મળીને એક ‘હરિકૃષ્ણ’ એવું ભેગું નામ થશે (૨૭). વળી તમારા પુત્ર ત્યાગ, જ્ઞાન, તપ, ધર્મ ને યોગ આ પાંચ ગુણોથી શિવથી સમર્થ થશે માટે ‘નીલકંઠ’ નામે પણ કહેવાશે (૨૮). હે દ્વિજ સત્તમ ! આ તમારા સુતનાં આવાં અનેક નામો ગુણ-કર્મ-વ્રતને અનુસારે થશે (૨૯).

રામાનંદ સ્વામીએ પાડેલાં નામો

હવે નારાયણમુનિ તથા સહજાનંદ સ્વામી આ બે નામ રામાનંદ સ્વામીએ શ્રીહરિને દીક્ષા આપી ત્યારે કર્યાં છે, જુઓ સત્સંગિજીવન — પ્ર. ૧, અ. ૫૮માં :—

एवं धर्मानुपादिश्य रामानंदमुनि-नृप ! ।

तस्य शिष्यस्याभिधानं चक्रेऽन्वर्थं विचार्य च ॥ ३६ ॥

सहजानंद इत्याह प्रथमं नाम तस्य सः ।

ततो नारायणमुनि-रिति चक्रेऽभिधां स्वयम् ॥ ३७ ॥

હે નૃપ ! રામાનંદમુનિએ આ રીતે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો ને શ્રીહરિનું માહાત્મ્ય જાણ્યું જે મારા સ્વામી છે પણ મારા શિષ્યભાવનું અનુકરણ કરે છે તો મારે તેમની ઈચ્છાનુસારે કરવું, એમ વિચારીને સાર્થક નામ કર્યું (૩૬). તેને બે શ્લોકથી કહે છે : તેમાં શ્રીહરિનું પ્રથમ ‘સહજાનંદ’ એવું નામ પાડ્યું, કેમ જે એમનામાં આનંદ સહજસ્વભાવ સિદ્ધ છે. તે પછી બીજું નામ ‘નારાયણમુનિ’ એવું પાડ્યું. આ બંને નામનો અર્થ પ્રથમ

કર્ષો છે (૩૭). અને ‘સ્વામી’ એવું નામ પોતાના ભક્તોએ પાડેલું છે, કારણ કે જે સર્વના ઉપરી હોય તેને સ્વામી કહેવાય. અને ‘સ્વામિનારાયણ’ એવું પોતાનું નામ શ્રીજીમહારાજે પોતે જ સ્વમુખે પાડેલું છે, તે નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ પણ કહ્યું છે કે :-

‘સ્વામિનારાયણ નામનો રે, સિક્કો બેસારિયો આપ;
પુરુષોત્તમ પ્રગટી રે ।’
‘એ નામને જે આશર્યા રે, તેના તે ટાળિયા તાપ;
પુરુષોત્તમ પ્રગટી રે ॥ ૧૧ ॥

‘સ્વામિનારાયણ નામનું મુખ્યપણું’

ગૌણનામેભ્યઃ એતદૃષ્ટનામ્નાં પ્રધાનત્વં કથિતમ્, તત્રાપિ સ્વામિનારાયણ નામ્નઃ અત્યધિક પ્રધાનતમમ્, તત્ બ્રહ્મસંહિતાદિ પ્રવંધેષ્વુક્તમ્ ।

નામ્નાં મુખ્યતમં નામ સ્વામિનારાયણેતિ મે ।
મદાશ્રિતાનાં સર્વેષાં શાંત્યાનંદપ્રદં સદા ॥ ૧ ॥
સ્વામિનારાયણનામ મુખ્ય જ્ઞેયં મદાશ્રિતૈઃ ।
પ્રાયશ્ચિત્ત-મશેષાણાં પાપાનાં મોચક પરમ્ ॥ ૨ ॥

શ્રીજીમહારાજનાં ગૌણ નામો થકી આ આઠ નામ^૧ મુખ્યપણે કહ્યાં છે તેમાં પણ સ્વામિનારાયણ નામ સૌથી અતિ અધિક પ્રધાન છે એમ બ્રહ્મસંહિતાદિમાં કહ્યું છે; :-

શ્રીજીમહારાજ કહે છે : મારું સ્વામિનારાયણ નામ સર્વે

૧. નારાયણમુનિ, સહજાનંદ, સ્વામિનારાયણ, સ્વામી, હરિ, કૃષ્ણ, હરિકૃષ્ણ ને નીલકંઠ

નામમાં પ્રધાન છે. મારા આશ્રિતને ઉપશમ ને આનંદ આપનારું છે (૧). મારા આશ્રિત હોય તેમણે મારા બીજાં નામથી ‘સ્વામિનારાયણ’ નામ મુખ્ય જાણવું; એ નામ સર્વ પાપથી મુક્ત કરવામાં પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે (૨).

પુણ્યનામ્નાં સહસ્રાણાં દશાવૃત્યા તુ યત્ફલમ્ ।

સ્વામિનારાયણેત્યેક-નામ્ના તત્ફલમાપ્નુયાત્ ॥ ૩ ॥

અન્ય પ્રયુતનામ્નામ્ હિ દશાવૃત્યા તુ યત્ફલમ્ ।

एका-वृत्या भवेत् स्वामिनारायणेति तद् ध्रुवम् ॥ ४ ॥

બીજાં નામથી ‘સ્વામિનારાયણ’ નામનું માહાત્મ્ય અતિશય અધિક છે, કેમ જે હજારો પવિત્ર નામની દશ આવૃત્તિ કરવાથી જે ફળ થાય છે તેટલું જ ફળ તો સ્વામિનારાયણ નામની એક આવૃત્તિ કરવાથી થાય છે (૩). તેમ જ બીજા ભગવાનનાં દશ હજાર નામની દશ આવૃત્તિ કરવાથી જે ફળ થાય છે તે ફળ સ્વામિનારાયણ નામની એક આવૃત્તિ કરવાથી થાય છે તે સત્ય છે (૪). તેમ જ કાવ્યકીર્તનમાં પણ એ નામનું માહાત્મ્ય બહુ કહ્યું છે તે જુઓ :-

નિષ્કુળાનંદસ્વામી^૧

સ્વામિનારાયણ નામ રે, વ્હાલું લાગે સ્વામિનારાયણ નામ રે.
રાતદિવસ મારા રુદિયા ભીતર, જપીશ આહું જામ રે. વ્હાલું

બ્રહ્માનંદ સ્વામી^૨

સહજાનંદ જગ શ્યામ, મનોહર સહજાનંદ જગ શ્યામ.

સકલ સુહાવન ભાવન મનકે, સંતનકે વિશ્રામ. મનો ૦

૧. કીર્તન ૧૫૭૮,

૨. કીર્તન ૧૫૩૪

કીર્તન ૧૩૪૭

ભલાવે સહજાનંદકો મેં ઉપાસી, ચરણ કમલકો નિવાસી.
માતા પિતા બંધુ સહજાનંદ, સહજાનંદ સુખ રાશિ.

પ્રેમાનંદસ્વામી^૧

પદ ૧

સ્વામિનારાયણ, સ્વામિનારાયણ, સ્વામિનારાયણ ભજ રે;
કર રે મન ચરણ વાસ, જક્ત આશ તજ રે. સ્વામિં

પદ ૨

હમ તો એક સહજાનંદ સહજાનંદ ગાવે,
હમારે મન સ્વામિનારાયણ દુસરા ન ભાવે. હમં

પદ ૩

હમ તો એક સહજાનંદ ચરનકે ઉપાસી, ટેકં
પુરુષોત્તમ સહજાનંદ જાને સુખરાશિ,
પ્રેમાનંદ આયો શરન ચરનકો નિવાસી હમં

પુરુષોત્તમપ્રકાશ^૨

એવો નામનો છે પરતાપ રે,
ધન્ય જે જન જપે આપ રે; ।
પૂર્ણ પુરુષોત્તમ સુખધામ રે,
તેણે ધર્યું સહજાનંદ નામ રે. ॥ ૫ ॥
સહજાનંદ સહજાનંદ ગાય રે,
તે તો અક્ષરધામમાં જાય રે; ।

૧. કીર્તન ૮૫૨

૨. પ્રકાર ૨૩

સહજાનંદ નામ જેને મુખે રે,
તે તો બ્રહ્મપુર જાશે સુખે રે. ॥ ૬ ॥
સહજાનંદ એ નામ સાંભરી રે,
જાય પાપ પૂરવના બળી રે; ।
સૂણી સ્વામિનારાયણ નામ રે,
સર્યા કંઈક જીવનાં કામ રે. ॥ ૧૧ ॥
કાને એ નામની ભણક પડી રે,
તેને અક્ષરપોળ ઊઘડી રે; ।
સ્વામિનારાયણની કીરતિ રે,
સુણી રહે નહીં પાપ રતિ રે. ॥ ૧૨ ॥

૯. ઉપાસના અને ધ્યાન

કૃષ્ણસ્તદવતારાશ્ચ ધ્યેયાસ્તત્પ્રતિમાપિ ચ ।

ન તુ જીવા નૃદેવાદ્યા ભક્તા બ્રહ્માવિદોઽપિ ચ ॥ શિ. શ્લો. ૧૧૫ ॥

શ્રીકૃષ્ણ તથા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના જે અવતાર તે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે તથા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પ્રતિમા તે પણ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે માટે તેમનું ધ્યાન કરવું અને મનુષ્ય તથા દેવાદિક જે જીવ તે તો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ભક્ત હોય અને બ્રહ્મવેત્તા હોય તો પણ ધ્યાન કરવા યોગ્ય નથી માટે એમનું ધ્યાન ન કરવું (૧૧૫). આમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહ્યા તે શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ પોતાને જ કહ્યા છે તે સત્સંગિભૂષણ — અં. ૨, અ. ૫૮માં કહ્યું છે જે :-

કૃષ્ણોઽહં ભગવાનસ્મિ સર્વકારણ-કારણમ્ ।

પ્રકાશકાનાં સર્વેષાં સ ચૈવાઽસ્મિ પ્રકાશકઃ ॥ ૩૧ ॥

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન હું જ અનાદિ કૃષ્ણનામક છું, તે હું સર્વ કારણનો કારણ છું ને સર્વ પ્રકાશકનો પ્રકાશક છું (૩૧).

અહં દિવ્યે બ્રહ્મપુરે વસામિ મૂર્તિમાન્ સદા ।

દિવ્યદેહોઽમિતૈશ્વર્યઃ કોટિમુક્તગણૈ-વૃતઃ ॥ ૨ ॥

‘અહં’ કહેતાં હું સહજાનંદ સ્વામી સદાય દિવ્ય મૂર્તિમાન સાકાર સ્વરૂપ છું ને અપાર ઐશ્વર્યવાળો છું ને દિવ્ય એવું મારું બ્રહ્મપુરધામ તેમાં સદા નિવાસ કરીને રહ્યો છું ને અનંતકોટિ મુક્તોએ સહિત છું (૨).

નૃદેવપશુયાદઃ સુ ધૃતાનાં ત્વમનેકશઃ ।

રામકૃષ્ણાદિ રૂપાણાં ધર્તાઽસ્યેવ પૃથુશ્રવાઃ ॥ ૩ ॥

હે મોટી કીર્તિવાળા શ્રીહરે ! મનુષ્ય, દેવ, પશુ ને જળચર તેમાં ધારણ કરેલા જે અનેક રામ-કૃષ્ણ આદિ અવતાર તે સર્વેના ધારણ કરનારા તમે છો અર્થાત્ તે અવતારમાં તમારી સત્તા છે (૩). આ વચનથી જ જાણવું જે, સહજાનંદ સ્વામી કૃષ્ણનામક પોતાને જ કહે છે અને પોતે કૃષ્ણાદિક અવતારના અવતારી ને અનંત મુક્તના સ્વામી ને અક્ષરબ્રહ્મ ધામના નિવાસી છે.

આંહી ભાવાર્થ એ છે જે શ્રીજીમહારાજ રામ, કૃષ્ણ, નરનારાયણ આદિ સર્વે અવતારના અવતારી છે ને મુક્ત તથા અનાદિમુક્તના સ્વામી ને શ્રીકૃષ્ણ, હરિકૃષ્ણ આદિ નામના નામી છે ને શ્રી ધર્મભક્તિ થકી મનુષ્યરૂપે પ્રગટ થયા છે તો પણ દિવ્ય સ્વરૂપ જ છે. શ્રીજીમહારાજે પણ શ્રીમુખે કહ્યું છે : જે પ્રગટ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન તે હું જ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છું અને મારા કૃષ્ણ, નરનારાયણ આદિ અવતાર તે પણ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. મારી ધાતુ, પાષાણ ને ચિત્રની પ્રતિમાઓ તે પણ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે પણ મારા અનન્ય ભક્તો તેમણે તો મારું જ ધ્યાન કરવું. તે જુઓ હ. સુ. તરંગ ૧૬૮માં :-

સાંપ્રતં ત્વિહ સર્વેષાં ભવતાં સુદૃઢામતિઃ ।

મય્યેવ કૃષ્ણોઽયમિતિ તત્કાર્યા મદુપાસના ॥ ૩૨ ॥

મચ્ચરિત્રાણિ ગેયાનિ શ્રોતવ્યાનિ ચ સાદરસ્મ્ ।

મમ ધ્યાનં વિધાતવ્યં સ્મર્તવ્યા મત્કૃતોત્સવાઃ ॥ ૩૪ ॥

આ સમયમાં તો આ લોકમાં આ શ્રી સ્વામિનારાયણ જ અનાદિ કૃષ્ણનામક સર્વોપરી ભગવાન છે એ પ્રકારે તમારે સર્વેને મારે વિષે નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળી મતિ છે, એ હેતુથી તમારે મારી જ ઉપાસના કરવી (૩૨). મારાં ચરિત્ર દિવ્ય જાણીને ગાવાં ને સાંભળવાં ને મારું જ ધ્યાન કરવું અને મેં જ કરેલા જે ઉત્સવ-સમૈયા તે દિવ્ય સમજીને સંભારવા (૩૪).

જ્યારે ભગવાન મનુષ્ય સ્વરૂપે પ્રગટ થઈને વિચરે છે ત્યારે જેમ ભગવાનને પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે તેમ જ ભગવાનનું પ્રતિમા સ્વરૂપ પણ પ્રત્યક્ષ છે એમ શ્રીહરિએ જ કહ્યું છે તે જુઓ સત્સંગિજીવન — પ્ર. ૫, અ. ૬૮માં :—

ચિંતા કાર્યા ન યુષ્માભિ-રહં તિષ્ઠામિ ભૂતલે ।
 વૃત્તાલયે ભક્તિધર્મ-યુક્તં માં વિત્તસંસ્થિતમ્ ॥ ૩૭ ॥
 સાક્ષાત્કૃષ્ણો ભગવતિ નરનારાયણાદિષુ ।
 તન્મૂર્તિષુ ચ નાસ્ત્યેવ ભેદ ઇત્યેવ ધાર્યતામ્ ॥ ૩૮ ॥

શ્રીજીમહારાજ પોતાને અંતર્ધાન થવાના સમયે પોતાના સંતોને કહે છે જે, તમારે મારા વિયોગની ચિંતા ન કરવી કેમ જે હું ભૂતકાળમાં રહીશ તેમાં વૃત્તાલયપુરમાં ભક્તિધર્મ સહિત હરિકૃષ્ણનામક પ્રતિમારૂપે રહ્યો છું એમ મને જાણો (૩૭). અને આ પ્રત્યક્ષ કૃષ્ણ ભગવાન હું, તે મારામાં ને શ્રીનગરમાં નરનારાયણ ને ભક્તિધર્મે સહિત હરિકૃષ્ણ આદિ મારી મૂર્તિઓ છે તેમાં ભેદ નથી અર્થાત્ શ્રીનગરમાં ભક્તિધર્મ સહિત હરિકૃષ્ણરૂપે હું જ રહ્યો છું ને નરનારાયણ સ્વરૂપે પણ હું જ રહ્યો છું, એમ તમારે સમજવું (૩૮). તેમ જ

સત્સંગિજીવન - પ્ર. ૩, અ. ૨૪માં :-

સ્વતંત્રત્વાત્ સ ભગવાન્ પ્રત્યક્ષઃ ક્વાપિ વર્તતે ।
 ક્વચિત્ પરોક્ષ-વચ્ચાસાવદૃશ્યો વર્તતે નૃભિઃ ॥ ૫૫ ॥
 અદૃશ્યઃ સ યદા તર્હિ તૂપાસ્યા તસ્ય સર્વથા ।
 પ્રતિમૈવાથ સાધૂનાં સેવા કાર્યા ચ પૂજનમ્ ॥ ૫૬ ॥

ભગવાન સ્વતંત્ર છે માટે કોઈ સમયે પ્રત્યક્ષ રહે છે અને ક્યારેક આ ભગવાન મનુષ્યોને અદૃશ્ય કહેતાં દેખી શકાય નહિ તેમ પરોક્ષની માફક વર્તે છે (૫૫). જ્યારે ભગવાન અદૃશ્ય હોય ત્યારે તો મુમુક્ષુ તેમણે તે ભગવાનની પ્રતિમા જ સર્વ પ્રકારે ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે અર્થાત્ પ્રતિમાનું જ ધ્યાન-ભક્તિ કરવાં ને સાધુની સેવા તથા સમાગમ કરવો. (૫૬).

મન-વાણીને અગોચર ને અક્ષરાતીત સત્ય સંકલ્પ એવા શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુ તે જેમ સ્વેચ્છાથી સર્વ મનુષ્યને નયનગોચર પ્રાપ્ત થયા હતા, તેમ જ શ્રીજીએ પોતાનું મનુષ્ય સ્વરૂપ અંતર્ધાન થવાના સમયે, પ્રતિમારૂપે દર્શનદાનનો સંકલ્પ કરેલો છે, એ હેતુથી જ પ્રતિમા સ્વરૂપ પણ મનુષ્ય સ્વરૂપની માફક દિવ્ય, ધ્યેય, ગેય, દર્શનીય ને પૂજા કરવા યોગ્ય જાણવું પણ પ્રત્યક્ષ મનુષ્ય સ્વરૂપમાં ને પ્રતિમા સ્વરૂપમાં ભેદ ન સમજવો. તે સ. ભૂ. અં. ૧માં કહ્યું છે જે :-

મયિ મત્પ્રતિમાયાં ચાપ્યલ્પં ભેદં કરોતિ યઃ ।
 તસ્ય ભેદદૃશઃ કાલો મચ્છક્તિઃ કુરુતે ભયમ્ ॥ ૧ ॥

જે પુરુષ મારા પ્રત્યક્ષ મનુષ્ય સ્વરૂપમાં ને મારી પ્રતિમા સ્વરૂપમાં કાંઈ પણ ભેદ સમજે છે તે ભક્તને મારી શક્તિભૂત

કાળથી ભય થાય છે (૧).

પ્રતિમારૂપે હું પ્રત્યક્ષ છું એમ શ્રીજીમહારાજનાં વચન છે એ હેતુ માટે પ્રતિમામાં ધાતુ, કાષ્ઠ, પાષાણ, ચિત્રભાવ વગેરે ત્યાગ કરીને દિવ્ય સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ ભગવાન સમજીને તે પ્રતિમા સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું આવો ભાવ છે. અને મનુષ્ય તથા દેવાદિક જે જીવ તે તો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ભક્ત હોય અને બ્રહ્મવેત્તા હોય તો પણ ધ્યાન કરવા યોગ્ય નથી માટે એમનું ધ્યાન ન કરવું પણ સપાર્ષદ ભગવાનનું ધ્યેયપણું કહ્યું છે માટે શ્રીહરિના સાથ સિવાય ભક્તના ધ્યેયપણાનો પ્રતિબંધ છે એમ જાણવું.

ધ્યાતા, ધ્યાન, ધ્યેય અને ધ્યાનનું પ્રયોજન

ગોપાળાનંદ સ્વામીએ ધ્યાતા, ધ્યાન, ધ્યેય અને ધ્યાનનું પ્રયોજન તેને જાણીને ધ્યાન કરવું એમ પોતાના વાર્તા-સંગ્રહ ગ્રંથમાં કહ્યું છે તે જુઓ :-

ધ્યાતા-ધ્યાનં તથા ધ્યેયં યચ્ચ ધ્યાન-પ્રયોજનમ્ ।

एतच्चतुष्टयं ज्ञात्वा योगं युंजीत तत्त्ववित् ॥ ૨ ॥

તત્ત્વ જે ભગવાનનું સ્વરૂપ તેને જાણનારો યોગી તે ધ્યાતા, ધ્યાન, ધ્યેય અને ધ્યાનનું પ્રયોજન એ ચારનાં સ્વરૂપ જાણીને ધ્યાનયોગ પ્રત્યે જોડાય (૨). તે ચારમાં પ્રથમ ધ્યાતાનાં લક્ષણ કહીએ છીએ :-

શ્રીજીમહારાજની સર્વોપરી ઉપાસના ને માહાત્મ્યજ્ઞાન તેને યથાર્થ સત્પુરુષના સમાગમથી સમજ્યો હોય ને કોઈ

પ્રકારનું માન ન હોય ને દાસભાવવાળો હોય અને પંચવિષયને વિષે દૃઢ વૈરાગ્યવાળો હોય ને શાન્ત ને દાન્ત^૧ હોય અને નિંદા-સ્તુતિ, માન-અપમાનમાં સમભાવવાળો હોય તે ધ્યાતા જાણવો.

હવે ધ્યાન સ્વરૂપ કહીએ છીએ : જે ધ્યાનયોગી પોતાને ત્રણ દેહથી પૃથક્ આત્મારૂપ માનીને અમુક સ્થાનમાં વિરાજમાન ને વસ્ત્ર-આભૂષણ સહિત ને મનુષ્યાકૃતિ અથવા પ્રતિમાકૃતિ એવા પોતાના ઈષ્ટદેવ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનું ધ્યાન કરે, તે સમગ્ર મૂર્તિનું ધ્યાન કરે અથવા એક એક અંગને પૃથક્ ધારીને ધ્યાન કરે તે ધ્યાન અવરભાવનું જાણવું.

જે ધ્યાનયોગી પોતાના આત્માને શ્રીહરિના તેજનો સમૂહ તે રૂપ અક્ષરબ્રહ્મ તેની સાથે ઐક્યતા કરીને તે તેજના સમૂહરૂપ ધામમાં વિરાજમાન દિવ્યાકાર મૂર્તિ એવા પોતાના સ્વામી શ્રીજીમહારાજની સમગ્ર મૂર્તિનું અતિ પ્રીતિએ કરીને અખંડ ધ્યાન કરે તે પરભાવમાં ઉત્તમ ધ્યાન કહ્યું છે.

જે ધ્યાનયોગી પોતાના આત્માને શ્રીહરિની સાથે ઐકાત્મ્યપણાની ભાવના કરી પોતાને પુરુષોત્તમરૂપ માની અત્યુત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયે કરીને તથા આત્યંતિક પ્રલયના ઉપશમે કરીને પોતાના ઈષ્ટદેવ શ્રી સહજાનંદ સ્વામીની મૂર્તિમાં જ મૂર્તિમાન થકો રહીને શ્રીહરિજીના સળંગ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે તે પરમભાવમાં અતિ ઉત્તમ ધ્યાન કહ્યું છે. હવે ધ્યેય

૧. દાન્ત = સંયમી.

સ્વરૂપ સત્સંગિભૂષણ — અં. ૨, અ. ૩૭માં ક્ષ્યું છે :—

શ્વેતાંબરધરા પુષ્ટા પુષ્પહરોલ્લસદ્ગલા ।
 પ્રસન્નવદનાં ભોજા ચલદુષ્ણીષશેખરા ॥ ૫ ॥
 દક્ષનેત્રાદધો નાસાંકેઽવસ્થતિલ લક્ષણા ।
 વામશ્રોત્રાંતરે શ્યામં વૃત્તં બિંદું ચ ત્રિભતી ॥ ૬ ॥

શ્રીહરિની મૂર્તિ કેવી ધારવી તો, શ્વેત વસ્ત્રને ધરી રહેલા, સુંદર પુષ્ટ મૂર્તિ અને પુષ્પના હારથી જેમના કંઠનો ભાગ સુશોભિત છે ને જેમનું વદન પ્રસન્ન છે ને મસ્તકે મોળિયામાં તોરા ઝૂલી રહ્યા છે (૫). તથા જમણા નેત્રથી નીચે ને નાસિકાની સમીપે શ્યામ તિલ છે અને ડાબા કાનની અંદર ગોળ ને શ્યામ તિલ છે. આવી મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું (૬). અને વળી સત્સંગિજીવન - પ્ર. ૨, અ. ૧૬માં પણ શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિનું વર્ણન છે તે જુઓ :—

પ્રૌઢાકૃતિઃ સમવપુઃ પદ્મચ્છદસમેક્ષણઃ ।
 દીર્ઘબાહુ-ર્ઘનશ્યામઃ સસ્મિતાસ્ય સરોરુહઃ ॥ ૭ ॥
 પીનાંસઃ કંબુકંઠશ્ચ સુનાસશ્ચ વિશાલહૃદ્ ।
 વલિવલ્ગૂદરઃ સૌમ્યો નિમ્નનાભિરુદગ્રપાત્ ॥ ૮ ॥
 ઋર્ધ્વપુંડ્ર લલાટે ચ તુલસીમાલિકે ગલે ।
 દધત્ સિતાંબરધરો વર્ણિવેષ - મનોહરઃ ॥ ૯ ॥
 ભક્તૈશ્ચંદન - પુષ્પસ્રક્ - શેખરાદિભિર્ચિતઃ ।
 દધદ્દક્ષિણપાણૌ ચ તુલસીકાષ્ઠમાલિકામ્ ॥ ૧૦ ॥
 કરુણાર્દ્રદૃશા ભક્તાન્ પશ્યન્ સ પરિતો નિજાન્ ।
 હર્ષયામાસ ભગવાન્ નિજવક્રાર્પિતેક્ષણાન્ ॥ ૧૧ ॥

જેમ સૂર્યના તેજમાં તારાનાં તેજ લીન થઈ જાય છે તેમ રૂપ, બળ ને તેજથી જેમની આકૃતિ સર્વોત્કૃષ્ટ છે એવા; સર્વ અંગમાં સુશોભિત, કમલપત્ર સમ નેત્રવાળા, જાનુપર્યત હસ્તવાળા ને ઘનશ્યામ ને જેમનું મુખકમળ મંદ હાસ્યવાળું છે (૭); જેમના ખભા પુષ્ટ છે, જેમનો કંઠ રેખાઓવાળો છે, નાસિકા રૂપાળી છે, જેમનું હૃદય વિશાળ છે ને જેમનું ઉદર સુંદર ત્રિવળીવાળું ને સૌમ્ય કહેતાં નિરુપમેય શોભાવાળું છે; ઉદરમાં ઊંડી નાભી શોભી રહી છે ને બે ચરણ ઊપડતા છે (૮); લલાટમાં ચાંદલે સહિત ઊભું તિલક ને કંઠમાં તુલસીકાષ્ટની કંઠી તેને ધારી રહ્યા છે; શ્વેત વસ્ત્રધારી ને વર્ણવિશવાળા મનોહર મૂર્તિ (૯) ને ભક્તજને ચંદન-પુષ્પના હાર-તોરા આદિથી પૂજેલા ને જમણા હાથમાં તુલસીકાષ્ટની જપમાળાને ધારણ કરતા (૧૦) એવા શ્રીહરિ, તે પોતાની ચોમેર બેઠા ને પોતાના મુખ સામું જોઈ રહ્યા એવા પોતાના ભક્તને કરુણાદ્ર દષ્ટિથી જોતા થકા હર્ષને પમાડે છે. એવા શ્રીહરિજીને ધારીને ધ્યાન કરવું (૧૧) તથા સર્વમંગલ સ્તોત્રમાં કહ્યું છે જે :-

ખટ્વાંગાત્મા હ્રદં ભોજ ધ્યેયો ધ્યાતૃમનોહરઃ ।

જ્યોતિઃ સંસ્થોઽતિરમ્યાંગઃ સુરેસ્વારુણપત્તલઃ ॥ ૧૦૪ ॥

ચાર્વગુલિ — નંચેન્દ્વાલિ પ્રભાપહતહત્તમાઃ ।

પદ્મકોશાતિમૃદુલ — ચરણસ્તુંગ — ગુલ્ફકઃ ॥ ૧૦૫ ॥

હસ્વજંઘો વૃત્તજાનુઃ સમોરુઃ સત્સિતાં શુકઃ ।

ગંભીરનાભિરાજાનુ ભુજસ્તત ભુજાંતરઃ ॥ ૧૦૬ ॥

ધ્યાનમાં શ્રીહરિનું સ્વરૂપ કેવું ધારવું તો ખટ્વાંગ

રાજાના આત્મા છે ને ભક્તજન તેમણે પોતાના હૃદયકમળમાં ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે ને ધ્યાતાના મનને આકર્ષણ કરે છે ને તેજના સમૂહમાં રહ્યા છે (૧૦૪). શ્રીજીના ચરણના અંગૂઠા ને આંગળીઓ તે તેજસ્વી છે ને કાંતિથી ભક્તના હૃદયના અંધકારને હરે છે. બે ચરણ તે કમલકોશ જેવા કોમળ છે. બે પગની ઘૂંટીઓ તે ઊપડતી ને અંગેઅંગમાં રમણીય છે. પગનાં તળાં રક્ત ને ઊધ્વરેખા આદિ ચિહ્નને સહિત છે (૧૦૫). બે ચરણની જંઘાઓ, પિંડીઓ ને નળીઓ તે અનુક્રમે ઉપલે ભાગે પુષ્ટ છે ને સુંદર કોમળ છે, અને બે જાનું જે ઢીંચણ તે ગોળ ને તેજસ્વી છે. બે ઊરુ જે સાથળ તે સમ છે ને શ્વેત એવા સુંદર વસ્ત્રથી ઢંકાયેલા છે. ઉદરમાં નાભી ગોળ ને ગંભીર છે. શ્રીજીના બે ભુજ તે જાનુ પર્યંત લાંબા છે ને ભુજાંતર જે વક્ષસ્થળ^૧ તે વિશાળ છે (૧૦).

કંઠલંબિત હારાલિઃ કંબુકંઠાઠરુણાધરઃ ।

પ્રફુલ્લપદ્મવદનઃ કુંદદંતોઽમિતસ્મિતઃ ॥ ૧૦૭ ॥

કંઠમાં હારની પંક્તિ લંબાયમાન છે ને કંઠ શંખ સરખો રેખાઓવાળો છે, અધર (ઓષ્ટ) રક્ત છે, વદન પ્રફુલ્લિત કમળ જેવું શોભે છે, દંત તે કુંદકુસુમ સરખા છે ને મુખ મંદમંદ હાસ્યવાળું છે (૧૦૭).

તિલપુષ્પાભનાસાંત શ્યામર્બિંદુઃ સમશ્રવાઃ ।

વામશ્રવોઽન્તરશ્યામર્બિંદુઃ પદ્મદલેક્ષણઃ ॥ ૧૦૮ ॥

વિશાલભાલતિલકઃ સૂક્ષ્મવક્રશિરોરુહઃ ।

શિરઃ પટલસત્પુષ્પા પીડરાજિ સ્વભક્તદ્વક્ ॥ ૧૦૯ ॥

૧. વક્ષસ્થળ = છાતી.

તિલ-પુષ્પસદૃશ કોમળ નાસિકાને સમીપે શ્યામ તિલ છે ને બંને શ્રવણ તે સરખા છે, ને ડાબા કર્ણની અંદર પણ શ્યામ તિલ છે. બે નેત્ર પદ્મપત્ર જેવા સુશોભિત છે (૧૦૮). વિશાળ લલાટમાં ચંદ્રક સહિત ઊભું તિલક છે. મસ્તકના કેશ સૂક્ષ્મ ને વક્ર છે ને મસ્તકે મોળિયામાં પુષ્પના શેખરની (તોરાની) પંક્તિ શોભી રહી છે ને પોતાના ભક્ત સામું જોઈ રહ્યા છે (૧૦૯). ભક્ત તેમણે આવી પોતાના ઈષ્ટદેવ શ્રી સહજાનંદ સ્વામીની મૂર્તિ ધ્યાનમાં ધારવી એ જ ધ્યેય સ્વરૂપ જાણવું.

હવે ધ્યાનનું પ્રયોજન કહીએ છીએ : અનાદિમુક્તની માફક નિરવધિકાતિશય પ્રેમપૂર્વક શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિના આનંદના અનુભવની પ્રાપ્તિ એ જ ધ્યાનનું પ્રયોજન છે. તે સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૬૦માં જણાવે છે :-

ધ્યાનમભ્યસતો નિત્યમિત્થં વૈ યોગિનોઽચિરાત્ ।

પ્રેમા વિવર્ધતે વિષ્ણૌ ભક્તાનામભિવાંછિતઃ ॥ ૧૨ ॥

આ પ્રકારે નિત્યે ધ્યાનનો અભ્યાસ કરતો એવો યોગી — ધ્યાની — જ્ઞાની ભક્ત તેને અભિવાંછિત પ્રેમ શ્રીહરિમાં વૃદ્ધિ પામે છે (૧૨).

વેદૈસ્તૂક્તા સર્વયજ્ઞક્રિયાસ્તુ યજ્ઞાજ્ઞપ્યં જ્ઞાનમાદુશ્ચ જપ્યાત્ ।

જ્ઞાનાત્ ધ્યાનં સંગરાગાદપેતં તસ્મિન્ પ્રાપ્તે શાશ્વતસ્યોપલંભઃ ॥ ૭ ॥

સર્વ યજ્ઞની ક્રિયા વેદે કહી છે અર્થાત્ સકલ યજ્ઞવિધિ વેદ પ્રતિપાદિત છે તે યજ્ઞસમૂહ થકી, જપવા યોગ્ય ‘સ્વામિનારાયણ’ નામમંત્રનો જપ કરવો તે શ્રેષ્ઠ છે. નામમંત્ર જપવા થકી પણ ‘જ્ઞાન’ કહેતાં, પ્રત્યક્ષ ભગવાનનું યથાર્થ

માહાત્મ્યજ્ઞાન સમજવું તે શ્રેષ્ઠ છે. જ્ઞાન થકી રાગે રહિત એવું ધ્યાન તે શ્રેષ્ઠ છે. એવું ધ્યાન સિદ્ધ થતાં, અનાદિ દિવ્યમૂર્તિ શ્રીહરિની પ્રાપ્તિ થાય છે કહેતાં પોતાના આત્મામાં શ્રીજીની તેજોમય મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે (૭).

ધ્યાનનું માહાત્મ્ય

યસ્તિષ્ઠેદેકપાદેન વાયુભક્ષઃ શતં સમાઃ ।
 ધ્યાનયોગી પરસ્તસ્માદિતિ બ્રહ્માનુશાસનમ્ ॥ ૧ ॥
 અશ્વમેધ—સહસ્રેણ રાજસૂય—શતેન ચ ।
 પુંડરિક—સહસ્રેણ યોગિશ્વાવસથો વરઃ ॥ ૨ ॥

જે પુરુષ વાયુ ભક્ષણ કરતો થકો સો વર્ષ પર્યંત એક પગે કરીને ઊભો રહે તે થકી પણ ધ્યાનયોગી ‘પર’ કહેતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ બ્રહ્માનું વચન છે (૧). એક હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવા ને સો રાજસૂય યજ્ઞ કરવા ને હજાર પુંડરિક નામે યજ્ઞ કરવા તે થકી પણ, ધ્યાનયોગીની મધ્યે નિવાસ કરવો તે શ્રેષ્ઠ છે (૨).

માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક ધ્યાન કરવાનો પ્રકાર

શુચિર્ભૂત્વા શુચૌ દેશે મુમુક્ષુર્નિરુપદ્રવે ।
 સ્વસ્તિકાસનમાસીન ઋજુકાયો ભવેન્મુનિઃ^૧ ॥ ૧ ॥

મુમુક્ષુ ને મુનિ એવો ધ્યાનયોગી પવિત્ર થઈને નિરુપદ્રવ ને પવિત્ર સ્થળમાં સ્વસ્તિક આસને બેસે અને દેહને સરલ રાખીને નેત્રની વૃત્તિ નાસિકાગ્ર રાખે, ને હાથને ખોળામાં ઉપરાઉપર છતા મૂકી, શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિ ધારીને પ્રથમ

૧. સ. જી. પ્ર. ૨; અ. ૨૫.

માહાત્મ્યજ્ઞાનનો વિચાર કરે; (૧)

ગ. પ્ર. વ. ૫૧માં — ‘અક્ષર થકી પર અક્ષરાતીત એવા જે પુરુષોત્તમ ભગવાન છે, તે સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને પ્રલય તેના કર્તા છે ને સર્વના કારણ છે અને જે કારણ હોય તે પોતાના કાર્યને વિષે વ્યાપક હોય ને તેથી જુદું પણ રહે, માટે એ સર્વના કારણ જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તેની દૃષ્ટિએ કરીને જોઈએ ત્યારે એ પુરુષોત્તમ ભગવાન વિના બીજું કંઈ ભાસે જ નહિ.’ આવી રીતે શ્રીહરિજીના માહાત્મ્યનો વિચાર કરવો ને પુરુષોત્તમરૂપ થઈને ધ્યાન કરવું.

ગ. પ્ર. વ. ૭૮માં — ‘અને વળી ભગવાનનું માહાત્મ્ય એમ સમજવું જે અક્ષરાતીત એવા જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તેની ઈચ્છાએ કરીને અનંતકોટિ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે બ્રહ્માંડને પોતાની શક્તિએ કરીને ધરી રહ્યા છે; અને તે ભગવાન વ્યતિરેક થકા સર્વમાં અન્વયપણે રહ્યા છે અને અન્વય થકા પણ વ્યતિરેક છે; અને તે ભગવાન જેવા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે તેવા ને તેવા અણુઅણુ પ્રત્યે અંતર્યામીરૂપે વિરાજમાન છે; અને તે ભગવાનના ડોલાવ્યા વિના એક તૃણ પણ ડોલવાને સમર્થ નથી; અને અનંતકોટિ બ્રહ્માંડને વિષે જે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય થાય છે અને તેને વિષે સુખદુઃખનો જીવોને સંબંધ થાય છે તે સર્વે પુરુષોત્તમના હાથમાં છે; જેટલું ભગવાન કરે તેટલું જ થાય છે. એવા જે ભગવાન તે જીવોના કલ્યાણને અર્થે પૃથ્વી ઉપર પધારે છે ત્યારે પોતે ઘોડે ચડીને ચાલે પણ એ તો ઘોડાના આધાર છે; અને પૃથ્વી ઉપર બેઠા હોય ત્યારે એમ જણાય જે પૃથ્વી ભગવાનને ધરી રહી છે પણ

એ તો સ્થાવર—જંગમ સોતી સમગ્ર પૃથ્વીને ધરી રહ્યા છે; અને જ્યારે રાત્રી હોય ત્યારે ચંદ્રમા કે દીવો કે મશાલ તેને અજવાળે કરીને ભગવાનનું દર્શન થાય; અને દિવસે સૂર્યને અજવાળે કરીને દર્શન થાય, પણ આ ભગવાન તો સૂર્ય, ચંદ્રમા, અગ્નિ એ સર્વેને પ્રકાશના દાતા છે એવું અદ્ભુત સામર્થ્ય છે તો પણ જીવોના કલ્યાણને અર્થે મનુષ્ય જેવા થઈને મુને દર્શન આપે છે, એવી રીતે માહાત્મ્ય સમજે તો અખંડ શ્રીજીનું ધ્યાન થાય છે.’

સા. વ. ૧માં — ‘એ સર્વેના સ્વામી જે પુરુષોત્તમ તે મુને પ્રત્યક્ષ મળ્યા છે અને તે મારા આત્માને વિષે પણ અખંડ વિરાજમાન છે; અને તે ભગવાનનું જે એક નિમિષ માત્રનું દર્શન તે ઉપર અનંતકોટિ બ્રહ્માંડના જે વિષય સુખ છે તે સર્વેને વારીફેરીને નાખી દઈએ; અને ભગવાનના એક રોમમાં જેટલું સુખ રહ્યું છે તેટલું સુખ તો અનંતકોટિ બ્રહ્માંડના વિષય સુખ ભેળાં કરીએ તો પણ તેના કોટિમા ભાગની બરોબર પણ થાય નહિ.’ આવું માહાત્મ્ય સમજીને ધ્યાન કરવું.

લો. વ. ૧૩માં — ‘તેમ પુરુષોત્તમ નારાયણ તે સર્વકર્તા છે, સર્વકારણ છે, સર્વનિયંતા છે અને અતિ રૂપવાન છે, અતિ તેજસ્વી છે અને અતિ સમર્થ છે ને ‘કર્તુમકર્તુમન્યથાકર્તુમ્’ છે.” આવી રીતે સર્વના કર્તાહર્તા જાણીને જ ધ્યાન કરવું.

છે. વ. ૩૧નો ભાવાર્થ — શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, આ એક વાર્તા કરીએ છીએ તે છે તો થોડીક પણ ધ્યાનના કરનારાને બહુ ઠીક આવે એવી છે, તે શું તો અમારા તેજના

સમૂહરૂપ અક્ષરધામ છે તેમાં અમે મૂર્તિમાન રહ્યા છીએ; અનંતકોટિ મુક્ત અમારી સેવા કરે છે તે અમે જીવોના પરમ મોક્ષ કરવા પ્રગટ થઈને તમને દર્શન દઈએ છીએ. આ અમે મનુષ્ય સ્વરૂપ છીએ ને ધામમાં જે દિવ્ય સ્વરૂપ છે એ બેય એક જ છે એમ સમજીને અમારી મનુષ્યમૂર્તિનું અથવા પ્રતિમાનું ધ્યાન કરવું.

ગ. મ. વ. ૧૩માં — ‘અને ભગવાન જે મનુષ્યદેહ ધરે છે તે ભગવાનની મૂર્તિનું જે ધ્યાન કરે ત્યારે એ ધ્યાનના કરનારાને એ મૂર્તિ તેજોમય એવી અક્ષરધામને વિષે કેવલ્ય સ્વરૂપે ભાસે છે ને ધ્યાનના કરનારાનો જે જીવ તે માયાને તરે છે અને પરમપદને પામે છે; માટે ભગવાન તો મનુષ્યદેહ ધારણ કરે છે તો પણ કેવલ્યરૂપે જ છે.’ આવી રીતે શ્રીજીમહારાજને દિવ્ય સમજીને તેમ જ ભગવાનની પ્રતિમાને પણ દિવ્ય સમજીને ધ્યાન કરવું.

તેમ જ અનાદિમુક્ત સ. ગુ. ગોપાળાનંદ સ્વામીની વાતોમાં પણ કહ્યું છે : પ્ર. ૧ વાર્તા ૫૫ — શ્વેત તેજને વિષે ભગવાનની મૂર્તિ છે તે તેજમાં ભગવાનની મૂર્તિને જોઈને આનંદ પામવો; પણ તે મૂર્તિ વિના અક્ષરનું તેજ દેખાય તો પણ તે ભગવાનની મૂર્તિ વિના તે તેજે કરીને શાંતિ પામવું નહિ; અતિ તપી જાવું.

વાર્તા ૧૧૬ — મહારાજની મૂર્તિ વિના અક્ષરના સુખમાં પણ ન લેવાય ને અકળાઈ જાય; એક ભગવાનની મૂર્તિએ કરીને જ ગુણગાન રહે એવા મુક્ત થાવું એ સર્વેથી કઠણ છે;

એવો મુક્ત થયો ત્યારે તેને સાધન માત્રનો અંત આવ્યો. પછી તે ભક્તને ભગવાનની મૂર્તિનું કેવું સુખ આવે, તો જેવું ભગવાનને પોતાનું સુખ આવે છે તેવું તે ભક્તને પણ ભગવાનની મૂર્તિમાંથી સુખ આવે છે ૧૧૬.

ઉપર કહ્યું એવી રીતે શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુજીના માહાત્મ્યજ્ઞાનનો વિચાર કરીને ધ્યાન કરવું. તે એક આસને બેસીને એક પહોર વા બે પહોર પર્યંત ધ્યાન કરે અને સર્વ કાળે ને ક્રિયા કરતાં પણ ક્ષણવાર મૂર્તિને વિસારે નહિ એમ કહ્યું છે તે જુઓ :-

ગચ્છંસ્તિષ્ઠન્સ્વપન્જાગૃ—ન્નુન્મિષન્નિમિષન્નપિ ।

શુચિર્વાપ્યશુચિર્વાઽપિ ધ્યાયેત્ સતતમીશ્વરમ્ ॥ ૪ ॥

ધ્યાન યોગી પવિત્ર વા અપવિત્ર સ્થિતિમાં, ચાલતાં, બેસતાં, સૂતાં, જાગતાં, પોતાનાં નેત્રને ઉઘાડતાં, મીંચતાં, સર્વ ક્રિયામાં નિરંતર શ્રીહરિનું ધ્યાન કરે (૪). તે હ. સુ. તરંગ ૨૦૮માં પણ કહ્યું છે જે :-

દેહત્રયમલં તદ્વત્ સાંખ્યજ્ઞાનાંબુના સ ચ ।

ધૂત્વા શૂચિર્હરિં ધ્યાયેત્ તદાઽતિસુખભાગ્ ભવેત્ ॥ ૧૬ ॥

દેવપૂજક, દેવ જેવો પવિત્ર થઈને દેવને પૂજે તો તે પૂજાને દેવ અંગીકાર કરે છે, તેમ સાંખ્યજ્ઞાનરૂપી જળ વડે ત્રણ દેહરૂપી મળ તેનો ત્યાગ કરી, બ્રહ્મરૂપ થઈને શ્રીહરિનું ધ્યાન કરે ત્યારે મૂર્તિનું સુખ પામે છે (૧૬).

અહં બ્રહ્મ પરં બ્રહ્મ વાસુદેવોઽસ્તિ મત્પ્રભુઃ ।
 હૃદીત્ય ભાવયન્ શશ્વત્ ધ્યાતા ધ્યાનં પ્રયોજયેત્ ॥ ૫ ॥
 ધ્યાનાત્ શાન્તો જપન્મંત્રં જપન્ શાન્તશ્ચ ચિંતયેત્ ।
 જપધ્યાનપ્રસક્તસ્ય વિષ્ણુઃ શીઘ્રં પ્રસીદતિ ॥ ૬ ॥

વળી ધ્યાન યોગી આવો વિચાર કરે જે હું બ્રહ્મરૂપ છું. મારા સ્વામી 'વાસુદેવ' અર્થાત્ સર્વમાં વાસ કરીને રહેલા પરબ્રહ્મ સ્વયં શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન છે. આ પ્રકારે હૃદયાકાશમાં ભાવના કરતો નિરંતર ધ્યાનયોગે કરીને મૂર્તિમાં જોડાઈ જાય (૫). ધ્યાનથી શાંત થાય ત્યારે નામમંત્ર વા મહામંત્ર જપે. જપથી શાંત થાય ત્યારે ધ્યાન કરે. જપ — ધ્યાનમાં પ્રસક્ત કહેતાં એકાગ્ર ચિત્તથી જોડાઈ રહેલા યોગી ઉપર શ્રીજી શીઘ્ર પ્રસન્ન થાય છે (૬).

ધ્યાનમાં વિઘ્નો

હવે ધ્યાનમાં વિઘ્નો છે તેને શ્રીહરિ સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૬૦માં કહે છે :-

ધ્યાયંતં ભગવન્મૂર્તિ ભક્તં વિઘ્નાશ્ચતુર્વિધાઃ ।
 પીડ્યંતીતિ તાજ્ઞાત્વા જયેદ્વિદ્વાન-તંદ્રિતઃ ॥ ૧૭ ॥

જ્ઞાની એવો ધ્યાનયોગી, આળસનો ત્યાગ કરીને, ધ્યાનમાં ચાર વિઘ્નો વિઘ્ન કરે છે તેને જાણીને, તેનો ત્યાગ કરે (૧૭). ને ચાર વિઘ્નો કયાં તો :-

તત્ર ચાદ્યો લયઃ પ્રોક્તો વિક્ષેપસ્તદનંતરઃ ।

કષાયાઘ્યસ્તૃતીયશ્ચ રસાસ્વાદશ્ચતુર્થકઃ ॥ ૧૮ ॥

ચિત્ત જે તે નિદ્રામાં લીન થાય તે લય. બીજું, ચિત્તમાં

કામાદિક વિષય સ્ફુરે તે **વિક્ષેપ**. ત્રીજું, રાગદ્વેષનો તીવ્ર વેગ ચિત્તમાં લાગે તે **કષાય**. અને ચોથું, ચિત્તમાં ભૂત-ભવિષ્ય જાણવું વગેરે ઐશ્વર્યની ઈષણા રહે, જિહ્વા તથા જિહ્વાના રસમાં રાગ ને રસાસ્વાદ — તેનો ત્યાગ કરવો (૧૮).

ચિત્તાવસ્થા-વિશેષા હિ દોષા જેયા ઇમે બુધૈઃ ।

યોગભ્રષ્ટોઽન્યથા યોગી સંસૃતિ યાત્યસંશયમ્ ॥ ૧૯ ॥

બુદ્ધિમાન પુરુષે આ ચિત્તની અવસ્થાના ભેદરૂપ દોષ છે તે જીતવા અને જો યોગી તે દોષને જીતે નહિ તો યોગભ્રષ્ટ થઈને પુનર્જન્મને પામે એમાં સંશય નથી (૧૯).

ધ્યાનમાં દોષ જીતવાના ઉપાય

લયાત્પ્રબોધયેચ્ચિતં વિક્ષેપાચ્ચ નિવર્તયેત્ ।

કષાયં ક્ષાલયેદબુદ્ધ્યા વિરક્ત્યા વર્જયેદ્રસાન્ ॥ ૨૦ ॥

લય જે નિદ્રાગ્રસ્ત ચિત્ત તેને જાગ્રત કરે. **વિક્ષેપ** જે ચિત્તમાં રહેલા કામાદિક દોષ તથા વિષયના રાગ તેને શ્રીજીના સુખના વિચારે કરીને ત્યાગ કરે. **કષાય** જે રાગદ્વેષવાળું ચિત્ત તેને સર્વદેશી જ્ઞાને કરીને રાગ રહિત કરે. અને **રસાસ્વાદ** જે ચિત્તમાં રસાસક્તિ તથા ઐશ્વર્યની ઈચ્છા તેને શ્રીજીના માહાત્મ્યજ્ઞાને કરીને ત્યાગ કરે.

ન સિદ્ધયત્યન્યથા ધ્યાનં ધ્યાનાઽભાવે ક્રુતઃ સ્થિતિઃ ।

તાં વિના ચ ક્રુતો મુક્તિ-ધ્યાતા દોષાજ્જયેત્તતઃ ॥ ૨૧ ॥

તસ્માન્મનઃ સમાકૃષ્ય સર્વતઃ પરમાત્માનિ ।

વાસુદેવે સમાદધ્યાજ્જીવન્મુક્તો યતો ભવેત્ ॥ ૩૫ ॥

એ દોષોને જીત્યા વિના ધ્યાન સિદ્ધ ન થાય ને ધ્યાન સિદ્ધ થયા વિના સ્થિતિ થાય નહિ તો તે વિના મુક્તિની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થાય ? ન જ થાય. માટે ધ્યાન કરનારા ભક્તે દોષ જીતવા (૨૧). એ હેતુથી શ્રીહરિ સિવાય સર્વમાંથી મનને પાછું વાળીને શ્રીહરિજીની મૂર્તિમાં મનનો નિરોધ કરવો તો દેહ છતાં જ મુક્ત થઈ રહ્યો છે (૩૬).

અન્યત્ર ભગવન્મૂર્તેઃ કસ્મિંશ્ચિદપિ વસ્તુનિ ।
 મનો યસ્યાત્ર સક્તં સ્યાત્તસ્ય વિધ્નો મહાન્ભવેત્ ॥ ૩૬ ॥
 સક્તસ્તુચ્છપદાર્થેઽત્ર યઃ સોઽલૌકિક વસ્તુષુ ।
 સજ્જેત ન કથં યોગી ભગવદ્ધામ-વર્ત્મનિ ॥ ૩૭ ॥
 અત્ર સમ્યગ્ વિરક્તસ્ય દૃઢજ્ઞાનવતો મુનેઃ ।
 કુત્રાપિ સ્થાનકે નાસ્તિ વિધ્નઃ કશ્ચન કર્હિચિત્ ॥ ૩૮ ॥

જે ધ્યાનયોગીનું મન ભગવાનની મૂર્તિ વિના બીજી કોઈ પણ વસ્તુમાં જો આસક્ત થાય તો તે યોગીને મોટું વિધ્ન થાય છે (૩૬). અને તે ધ્યાનયોગી લૌકિક તુચ્છ પદાર્થમાં આસક્ત થાય છે તે યોગી ભગવાનના ધામમાં જતાં માર્ગમાં અન્ય અલૌકિક પદાર્થ દેખાય તેમાં કેમ આસક્ત ન થાય ? થઈ જાય જ (૩૭). હે મુને ! એ ભગવાન વિના બીજા સર્વમાં સમ્યક્ પ્રકારે વૈરાગ્યને પામ્યો છે અને શ્રીહરિના માહાત્મ્યજ્ઞાનવાળો છે તેને કોઈ સ્થાનકને વિષે કોઈ પણ વિધ્ન ક્યારેય નડી શકતું નથી (૩૮).

૧૦. સમાધિનું લક્ષણ

સમાધિમષ્ટમં ચાંગં યોગસ્યાઽથ વદામિ સઃ ।
ધ્યાનાભ્યાસ—વિવૃદ્ધેન પ્રેમ્ણા સ્યાન્મનસો હરૌ ॥ ૨૨ ॥
एकैकावयवस्योक्तं पृथग्यच्चित्तनं हरेः ।
तत्तथा न प्रकृर्वीत सर्वा मूर्तिं विर्चितयेत् ॥ ૨૩ ॥
नैरंतर्येण यन्मूर्तेः सर्वस्याश्चिन्तनं हरेः ।
स समाधिरिति प्रोक्तो योगांग योगवित्तमैः ॥ ૨૪ ॥

શ્રી સહજાનંદ સ્વામી મહાપ્રભુ યોગનું આઠમું અંગ જે સમાધિ છે તેને કહે છે : ધ્યાનના અભ્યાસથી વૃદ્ધિ પામેલો જે પ્રેમ તેણે કરીને શ્રીહરિને વિષે મનનો નિરોધ થાય છે (૨૨) ત્યારે શ્રીહરિના એક એક અંગનું જે પૃથક્ પૃથક્ ચિંતવન કરવારૂપ ધ્યાન ન કરે; પરંતુ શ્રીહરિની સમગ્ર મૂર્તિનું ધ્યાન કરે. [આને ધારણા કહેવાય છે] (૨૩). અને એવી રીતે ધ્યાન કરતાં કરતાં શ્રીહરિની સમગ્ર મૂર્તિનું જે નિરંતર ચિંતવન થાય તેને યોગને જાણનારા પુરુષોએ 'સમાધિ' (યોગની અંગભૂત સ્થિતિ) કહેલ છે (૨૪).

ध्येयाकारमनोवृत्ति-प्रवाहः सुचिरं तु यः ।
स संप्रज्ञातनामांगी समाधिः कथ्यते बुधैः ॥ ૨૫ ॥
ध्यानं ઽગે चांगिनि तथा समाधौ सूक्ष्मया दृशा ।
विशेषस्त्ववगतव्यः पक्वापक्वत्व-भेदतः ॥ ૨૬ ॥
यथा वेदमधीयानो ઽધીतवेदश्च पूरुषः ।

વેદાધ્યાપક इत्येते क्रमाच्छ्रेष्ठाः प्रकीर्तिताः ॥ २७ ॥

तत्राऽथ ध्यानवाञ्छ्रेष्ठस्तस्मादंगसमाधिमान् ।

तस्माच्छ्रेष्ठश्च कथितः संप्रज्ञात-समाधिमान् ॥ २८ ॥

ધ્યેય જે શ્રીજીની મૂર્તિ તે આકારે મનની વૃત્તિનો પ્રવાહ લાંબા સમય સુધી રહે તેને જ બુદ્ધિશાળી પુરુષે ‘સંપ્રજ્ઞાત નામે અંગી સમાધિ’ કહેલ છે (૨૫). અને ‘ધ્યાન’, તથા ‘અંગ સમાધિ’ ને ‘અંગી સમાધિ’ તેને વિષે પક્વ અપક્વપણાના ભેદે કરીને ન્યૂનાધિકપણું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જાણવું (૨૬). જેમ વેદાભ્યાસી તથા વેદાભ્યાસ પારંગત તથા અન્યને વેદનો ભણાવનાર અધ્યાપક એ ત્રણ પ્રકારના પુરુષો અનુક્રમથી શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે (૨૭). તેમ જ આ યોગની સ્થિતિમાં ધ્યાનવાનથી અંગ સમાધિમાન શ્રેષ્ઠ છે, તેથી અંગી સંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાન શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે (૨૮).

अंगीसमाधि—रेषोऽपि द्विधा संप्रोच्यते बुधैः ।

संप्रज्ञाताख्य एकोऽन्यस्त्वसंप्रज्ञात-संज्ञकः ॥ ४० ॥

लक्षणं तत्र चाद्यस्य प्रोक्तमन्यस्य कीर्तये ।

चित्तस्य भूमिकास्तस्य प्रसंगाच्छृणु पंच च ॥ ४१ ॥

બુદ્ધિશાળી પુરુષે આ અંગી સમાધિને સંપ્રજ્ઞાત ને અસંપ્રજ્ઞાત એમ બે પ્રકારે કહેલ છે (૪૦). તેમાં પ્રથમની સંપ્રજ્ઞાત સમાધિનું લક્ષણ કહ્યું. હવે બીજી અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિનું લક્ષણ કહીએ છીએ, તેમાં પ્રસંગથી ચિત્તની પંચભૂમિકાને સાંભળો (૪૧).

ક્ષિપ્તં મૂઢં ચ વિક્ષિપ્ત-મેકાગ્રં રુદ્ધમેવ ચ ।

ચિત્તં પંચ વિધં તેન તત્સંજ્ઞા ભૂમિકા અપિ ॥ ૪૨ ॥

વિષયભોગમાં આસક્ત એવા ચિત્તને ‘ક્ષિપ્ત’ કહ્યું છે અને નિદ્રા-તંદ્રાથી ગ્રસ્ત એવા ચિત્તને ‘મૂઢ’ જાણવું. ક્યારેક ધ્યાનયુક્ત ને ક્યારેક વિષયાસક્ત એવું ચિત્ત તે ‘વિક્ષિપ્ત’ જાણવું. ધ્યેય જે શ્રીજીની મૂર્તિ તેને આકારે જે ચિત્ત તે ‘એકાગ્ર’ કહ્યું છે. શ્રીજીની સળંગ મૂર્તિમાં રસબસભાવે લીન થઈ ગયું હોય તે ‘રુદ્ધ’ જાણવું. આ રીતે ચિત્ત પાંચ પ્રકારવાળું છે તેણે કરીને તે ચિત્તની ભૂમિકા પણ પાંચ પ્રકારની છે (૪૨).

આદ્યદ્વયે તુ શંકૈવ સમાધેસ્તત્ર નાસ્તિ હિ ।

સંદેહોઽસ્તિ ચ વિક્ષિપ્તે ક્વચિત્ક્વ-ધ્યાનસંભવાત્ ॥ ૪૩ ॥

સંપ્રજ્ઞાત-સમાધિસ્તુ ચિતૈકાગ્રયે સમીરિતઃ ।

રોધે તુ સર્વવૃત્તિના - મસંપ્રજ્ઞાત ઉચ્યતે ॥ ૪૪ ॥

ચેતસો વિલયે હ્યત્ર હરાવાનંદવારિધૌ ।

મગ્નઃ કિંચિન્ ન જાનાતિ બાહ્યમાભ્યંતરં તથા ॥ ૪૫ ॥

પ્રથમના બે પ્રકારવાળું ચિત્ત જે ‘ક્ષિપ્ત’ ને ‘મૂઢ’ એ બેમાં સમાધિ થાય જ નહિ. અને ‘વિક્ષિપ્ત’ ચિત્તમાં સમાધિ થવાનો સંદેહ છે; કેમ કે વિક્ષિપ્ત ચિત્તમાં ધ્યાનપ્રસંગ વીજળીના ઝબકારા જેવો હોઈ તથા વિક્ષિપ્ત ચિત્ત, શુદ્ધ સત્ત્વમૂલક નહિ હોવાના કારણે સમાધિને અનુકૂળ નથી (૪૩). અને ભગવાનને વિષે જ્યારે ચિત્તનું ‘એકાગ્રપણું’ હોય ત્યારે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ થાય છે અને જ્યારે સર્વ વૃત્તિઓનો

શ્રીહરિની મૂર્તિમાં ('રુદ્ધ' ચિત્ત સમયે) નિરોધ થાય ત્યારે જ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ થાય છે (૪૪). જે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં સુખના સાગર એવા શ્રીજીમહારાજ તેમાં ચિત્તનો લય થઈ જાય છે અને તે યોગી મૂર્તિમાં જ નિમગ્ન થકો બહારનું — અંદરનું કાંઈ પણ જાણતો નથી. અર્થાત્ એક મૂર્તિના સુખમાં જ થીજી રહે છે (૪૫).

વ્યુત્થાનેऽસ્ય પુનશ્ચિત-વૃત્તિનાં સંભવોऽપિ ચ ।

નિરિન્ધનાગ્નિવદ્ બ્રહ્મજ્ઞામ્યત્યેવ શનૈઃ શનૈઃ ॥ ૪૬ ॥

તતો યોગી પ્રશાંતાત્મા બ્રહ્મરુપતયા સ્થિતઃ ।

અનિર્વાચ્યં મહાનંદં હૃદયેઽનુભવત્યસૌ ॥ ૪૭ ॥

હે બ્રહ્મન ! આ યોગીની ચિત્તવૃત્તિઓનું ફેર ઉત્થાન થવાનો સંભવ નથી, કેમ જે કાષ્ઠ વિનાના અગ્નિની માફક તેની વૃત્તિઓ ધીરે ધીરે શાંત થાય છે (૪૬). ત્યાર બાદ બ્રહ્મરૂપ ને પ્રશાંતાત્મા એવો તે યોગી હૃદયાકાશમાં શ્રીજીના સ્વરૂપ સંબંધી અનિર્વાચ્ય એવો મહા આનંદ તેને અનુભવે છે; કહેતાં શ્રીહરિજીની કૃપાથી મૂર્તિનું સુખ ભોગવે છે (૪૭).

આંહીં આવો પ્રશ્ન થાય છે જે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ સિદ્ધ થાય છે તે અષ્ટાંગયોગના અનુક્રમે સાધન સિદ્ધ કરવાથી થાય છે માટે અષ્ટાંગયોગ સાધવો કે ધ્યાન જ કરવું ? આવી શંકાનું સમાધાન સત્સંગિજીવન — પ્ર. ૫ માં યોગોપદેશમાં જ કર્યું છે તે જુઓ :-

અષ્ટસ્વંગેષુ ચૈતેષુ બહિરંગાન્તરંગતા ।

પ્રોક્તા તત્રાપ્યન્તરંગ-શ્રેષ્ઠત્વં વિદ્ધિ સમન્તે ! ॥ ૨૯ ॥

હે સન્મતે શતાનંદમુનિ ! પ્રથમ કહ્યા જે યમ-નિયમાદિ પાંચ તે બહિરંગ કહ્યાં છે ને ધ્યાન, ધારણા ને સમાધિ એ ત્રણ અંતરંગ કહ્યાં છે તેમાં અંતરંગ શ્રેષ્ઠ છે એમ તમે જાણો (૨૯).

પૂર્વપુણ્યઐઘસંસ્કારૈ — રાદાવેવ લભેત યઃ ।

અંતરંગ સ નો કુર્યાદ્ બહિરંગાપ્તયે શ્રમમ્ ॥ ૩૦ ॥

“જે પુરુષ પૂર્વ જન્મમાં કરેલી સત્પુરુષની સેવા ને સ્વધર્માદિક સાધન તે રૂપ ઘણાક પુણ્યના સંસ્કાર, તેણે કરીને પ્રથમથી જ ધ્યાન, ધારણા ને સમાધિ — આ ત્રણ અંગને પ્રાપ્ત કર્યાં છે તે પુરુષે બહિરંગ જે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ ને પ્રત્યાહાર તેને પ્રાપ્ત કરવા પરિશ્રમ કરવો નહિ, અર્થાત્ ચતુર્અશીત વા ચતુર્દશ આસન કરવાં તથા ધોતી ગળવી ને નેતી, બસ્તી, કુંજરક્રિયા ઇત્યાદિ માટે પરિશ્રમ કરવો નહિ; અર્થાત્ સકલ અષ્ટાંગયોગના સાધનનો પ્રયાસ છોડીને સત્પુરુષનો સમાગમ કરી, શ્રીજીમહારાજની સર્વોપરી આજ્ઞા-ઉપાસના દઢ કરવી ને વિષયાસક્તિનો ત્યાગ કરીને ‘અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ’ જે શ્રીજીની મૂર્તિનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યાં સુધી શ્રીજીની મૂર્તિના ધ્યાનનો જ અભ્યાસ કરવો.” આ પ્રકારે શ્રીજીમહારાજે શતાનંદમુનિને અષ્ટાંગયોગનું રહસ્ય કહ્યું છે (૩૦).

૧૧. અત્યંતિક મોક્ષનું સાધન

નિજાત્માનં બ્રહ્મરૂપં દેહત્રયવિલક્ષણમ્ ।

વિભાવ્ય તે ન કર્તવ્યા ભક્તિઃ કૃષ્ણસ્ય સર્વદા ॥ શિ. શ્લો. ૧૧૬ ॥

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ને કારણ એ જે ત્રણ દેહ તે થકી વિલક્ષણ એવો જે પોતાનો જીવાત્મા તેને બ્રહ્મરૂપની ભાવના કરીને પછી તે બ્રહ્મરૂપે કરીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ભક્તિ સર્વકાળને વિષે કરવી (૧૧૬).

બ્રહ્મરૂપ એટલે શું ?

ત્રણ દેહથી વિલક્ષણ ને તેના પ્રકાશકપણે કરીને ભિન્ન, કહેતાં ત્રણ દેહની ભાવનાએ રહિત શુદ્ધ એવો પોતાનો આત્મા જે પોતે તે પોતાને બ્રહ્મરૂપ એટલે શિતળ, શાંત, ઘન, સુખરૂપ ને શ્વેત એવો શ્રીજીમહારાજના તેજનો સમૂહ છે, જે બ્રહ્મ તથા અક્ષરધામ કહેવાય છે, તે બ્રહ્મની સાથે આત્માનું ઐક્યપણું કરવું; અર્થાત્ તે બ્રહ્મને વિષે પોતાના આત્માને મ. વ. ૫૦ પ્રમાણે લીન કરીને ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યે સહિત ભક્તિ-ઉપાસના કરવી.

આવી રીતે પોતે બ્રહ્મરૂપ થઈને અનંતકોટિ મુક્ત ને નિત્યમુક્તના સ્વામી, સુખપ્રદાતા, નિયંતા ને સકલાવતારનાં ઐશ્વર્ય — પ્રકાશના પ્રકાશક, અનંત જીવના અત્યંતિક મોક્ષ કરવાને અર્થે છપૈયાપુરમાં ધર્માવતાર શ્રી ધર્મદેવથી પ્રેમવતી ભક્તિદેવીને વિષે પ્રગટ થયેલા, એવા અનાદિ કૃષ્ણનામક

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનની ભક્તિ ગાઢ પ્રેમપૂર્વક સર્વ કાળને વિષે કરવી. તે ભક્તિનું સ્વરૂપ શિ. શ્લો. ૧૦૩માં શ્રીજીએ કહ્યું છે; તો તે થકી ભક્તિનું સ્વરૂપ જાણવું.

બ્રહ્મરૂપા ભક્તિનું ફળ

બ્રહ્મરૂપ થઈને ભક્તિ કરતા એવા જે ભક્ત તે પરબ્રહ્મની પ્રસન્નતાથી પરબ્રહ્મરૂપ થાય છે તે હરિવાક્ય સુધાસિંધુ તરંગ ૮૮માં શ્રીહરિએ કહ્યું છે જે :-

‘સામ્યં સાધર્મ્યમિત્યુક્તં પ્રાપ્નોતિ પરમં સ તત્ ।’ ...

જે ભક્ત ઉપર હું કૃપા કરું છું તે ભક્ત મારા પરમ સાધર્મ્યને પામે છે. તે સાધર્મ્ય તે શું ? તો સર્વ મુક્તનું સ્વામીપણું, સુખદાતાપણું ને નિયંતાપણું — તે સિવાય બીજા રૂપ, ગુણ, ઐશ્વર્ય, પ્રતાપ, સામર્થ્ય ઈત્યાદિ દિવ્ય ને કલ્યાણકારી ગુણો કરીને સરખાપણું જે તુલ્યભાવ; તેને સાધર્મ્ય કહે છે.

જુઓ સા. વ. ૧૧માં — પાંચ સાધન સિદ્ધ કરે ત્યારે તેના ઉપર ભગવાનની કૃપા થાય છે ને જ્યારે પરમેશ્વરની કૃપા થાય ત્યારે તે ભગવાનના તુલ્યપણાને પામે છે. અર્થાત્ શ્રીજીમહારાજરૂપ શ્રીજીમહારાજ જેવો દિવ્ય સાકાર મુક્ત થાય છે અને શ્રીજીમહારાજની સેવામાં રહે છે, — આવો ભાવાર્થ છે.

એકરસ, શિતળ, શાંત, ઘન ને શ્વેત એવો, શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિના તેજનો સમૂહ છે તેને જ બ્રહ્મ ને

અક્ષરધામ કહ્યું છે. તેમાં વિરાજમાન દિવ્ય અદ્ભુત મંગળમૂર્તિ એવા શ્રીજીમહારાજ, તેમને વિષે માહાત્મ્ય જ્ઞાનપૂર્વક અતિશય સ્નેહ કરવો ને મૂર્તિ સામું જોઈ રહેવું અથવા અતિ સ્નેહ કરીને શ્રીજીની સાથે એકાત્માપણું પ્રાપ્ત કરીને, દાસભાવે સમગ્ર મૂર્તિના આનંદના ભોક્તા રહેવું. આવો શ્રીજીમહારાજનો અભિપ્રાય છે. તે સ. ભૂ. અં. ૪, અ. ૨૫માં કહ્યું છે જે :-

શુભ્રં યજ્જોતિષાં જ્યોતિઃ યદ્યદાત્મવિદઃ વિદુઃ ।

શ્રુત્યોક્તં સચ્ચિદાનંદં બ્રહ્માદ્વયં ત્વમેવ તત્ ॥ ૬ ॥

ક્ષેત્રજ્ઞોઽસ્મિ ત્વમેવાહં ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોસ્તવ ।

શ્રીહરિ જતનબા પ્રત્યે બોલ્યા - ‘શ્રુતિઓ જેને સચ્ચિદાનંદ, બ્રહ્મ ને અદ્વિતીય કહે છે ને ‘આત્મવિદઃ’ કહેતાં આત્મા જે બ્રહ્મ (અક્ષરધામ) તેને જાણનારા મુક્ત છે તે, જેને ‘જોતિષાં જ્યોતિઃ’ કહેતાં પ્રકાશક જે અક્ષરબ્રહ્માદિક તેમનું પ્રકાશક જાણે છે ને ‘શુભ્ર’ કહેતાં અતિશય તેજોમય એવું જે બ્રહ્મ તે તમે છો (૬). અને તમારું ક્ષેત્ર જે શરીર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ જે આત્મા એ બંનેનો ક્ષેત્રજ્ઞ એવો હું છું અને ‘ત્વમેવાહં’ કહેતાં તમે મારા રૂપ છો અર્થાત્ મારું સાધર્મ્યપણું પામેલા મુક્ત છો અને હું તમારામાં રહ્યો છું અને તમે મારામાં રહ્યાં છો એટલે મારી સાથે એકાત્મતાને પ્રાપ્ત કરી મારો આનંદ અનુભવો છો’ (૨).

હવે બ્રહ્મરૂપ થઈને ભક્તિ કરવી એમ સત્સંગિજીવન - પ્ર. ૪, અ. ૭૨માં કહ્યું છે :-

एतेन सांख्यज्ञानेन कारणादिवपुस्त्रयात् ।
 स्वात्मा ज्ञेयः पृथक् चेशोऽव्याकृतादिवपुस्त्रयात् ॥ १ ॥
 तादात्म्येन ततश्चैक्यं ब्रह्मणा स्वस्य भावयेत् ।
 ब्रह्मभूतस्ततो भक्त्या वासुदेवं भजेत्पुमान् ॥ २ ॥
 वर्णाश्रमोचितं धर्मं स्वाधिकारानुसारिणम् ।
 यावद्देहस्मृतिस्तावत् पालयस्तं भजेत्सदा ॥ ३ ॥

જે સાંખ્યજ્ઞાન તેણે કરીને સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ને કારણ — એ ત્રણ દેહ થકી પોતાનો આત્મા પૃથક્ જાણવો, અને વિરાટ, સૂત્રાત્મા ને અવ્યાકૃત એ ત્રણ દેહથકી ઈશ્વરને પૃથક્ જાણવા (૧). ત્યાર બાદ બ્રહ્મની સાથે પોતાના આત્માની તાદાત્મ્ય સંબંધે કરીને એકપણાની ભાવના કરવી. પછી બ્રહ્મભૂત એવો જે મુમુક્ષુ ભક્તજન તે, શ્રીજીમહારાજને ભક્તિએ કરીને ભજે (૨). અને તે ભક્ત જ્યાં સુધી પોતાને દેહની સ્મૃતિ રહે ત્યાં સુધી, વર્ણાશ્રમને ઘટિત અને પોતાના અધિકારને ઉચિત એવો જે ધર્મ, તેને પાળતો થકો જ શ્રીજીને ભજે પણ આત્મનિષ્ઠાના કે મહિમાના અભિમાને કરીને ધર્મનો ત્યાગ ન કરે; ધર્મમાં રહીને જ શ્રીહરિને ભજે (૩).

વળી પોતાને બ્રહ્મરૂપ માનીને શ્રીજીની મૂર્તિ સાથે સ્વામી - સેવકભાવે પોતાના આત્માનું ઐક્ય કરીને શ્રીહરિને ભજે છે તેની સ્થિતિ, સ. ભૂ. અંશ ૨, અ. ૪૦માં અનાદિમુક્ત સદ્. વાસુદેવાનંદ સ્વામીએ આ પ્રમાણે વર્ણવેલી છે :-

પ્રાંતિજના તુલજારામ ભક્તને જેતલપુરમાં શ્રીહરિએ પૂછ્યું, તમે જ્ઞાતિએ કોણ છો ને કોના પુત્ર છો ? તેના ઉત્તરમાં

તુલજારામે કહ્યું :—

કસ્યાપિ તનયો નાસ્તિ સંબંધી કસ્ય ચાપ્યાહં ।
 ન કસ્યાપિ રિપુર્મિત્રં ન કેનાપિ સમોઽસમઃ ॥ ૧૩ ॥
 ન બાલ્યત્વં ચ તારુણ્યં વૃદ્ધત્વં મયિ ચાસ્તિ વૈ ।
 કશ્ચિદ્દેશો ન મે કૃષ્ણો ! જાત્યાદિત્વં ન મય્યપિ ॥ ૧૪ ॥

હે પ્રભો ! હું કોઈનો પણ પુત્ર નથી, કોઈનો પણ હું સંબંધી નથી અને કોઈનો શત્રુ કે મિત્ર નથી. હું કોઈનો સમ કે વિષમ નથી (૧૩). મારામાં બાલપણું, તરુણતા કે વૃદ્ધત્વ નથી. હે શ્રીહરે ! મારો કોઈ દેશ પણ નથી. મારાં કોઈ જાતિ કે આશ્રમ નથી (૧૪). વળી તે પછી શ્લો. ૨૭ તથા ૨૮માં કહ્યું છે :—

સચ્ચિદાનંદરૂપોઽસ્મિ કૂટસ્થોઽહં સદા પ્રભો ।
 પ્રત્યગ્ધામા સ્વયંજ્યોતિર્જાતા સૂક્ષ્મતરોઽક્ષરઃ ॥ ૧૫ ॥
 અછેદોઽહમદાહોઽસ્મ્યક્લેદોઽશોષઃ સનાતનઃ ।
 નિત્યો દાસોઽસ્મિ તે દેહેઽપ્યનાશોઽનષ્ટતાં ગતેઃ ॥ ૧૬ ॥

હે પ્રભો ! હું તો સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું અને હું સદા કૂટસ્થ-નિર્વિકારી છું. પ્રતિલોભ સ્ફૂર્તિવાળો, સ્વયંપ્રકાશ, જ્ઞાતા, અતિ સૂક્ષ્મ તથા ‘અક્ષરસ્વરૂપ’ એટલે ભગવાનથી ક્ષણકાળ પણ જુદો ન પડું એવો હું છું (૧૫). અને અછેદ, અદાહ્ય, અક્લેદ, અશોષ્ય, સનાતન, નિત્ય ને નાશ રહિત એવો હું તમારો દાસ છું (૧૬). વળી શ્લો. ૨૮માં કહ્યું છે :—

સુખં દુઃખં મૃતિર્જન્મ શીતં ચોષ્ણં ક્ષુધા તૃષા ।
 માનં ચૈતન્ન દેહાદેઃ સર્વં મેઽસ્યાસ્તિ ચેદ્ધરે ! ॥ ૧૭ ॥

હે શ્રીહરે ! સુખ-દુઃખ, મૃત્યુ-જન્મ, શીત-ઉષ્ણ, ક્ષુધા-તૃષ્ણા અને માન — આ સર્વ તો, દેહાભિમાની, મનુષ્યને છે; હું તો તમારો દાસ છું; એટલે આ બધું મને કંઈ નથી (૧૭).

આ પ્રમાણે પોતાને અસંગી માનીને શ્રીજીની મૂર્તિનું સુખ ભોગવવું તે બ્રહ્મરૂપા ભક્તિનું ફળ છે.

વળી આવી રીતની બ્રહ્મરૂપપણાની ભક્તિનું ફળ અમુકને જ પ્રાપ્ત થાય એવો નિયમ નથી; ધર્મે સહિત ભક્તિ કરનાર સર્વ કોઈ ભક્તને તે પ્રાપ્ત થાય છે. તે સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૫૧માં સ્વયં શ્રીહરિએ કહ્યું છે :—

નહિ કેવલમીદૃશાઃ પુમાંસો ભુવિ ભક્તાઃ શ્રુતવેદિનો ભવેયુઃ ।
અબલા અપિ ચાત્મધર્મસંસ્થા ભગવત્સ્નેહભરેણ દેવવન્દ્યાઃ ॥

પૃથ્વી પર આવો ભક્તિનો ઉત્કર્ષ કેવળ પુરુષોને જ થાય, કે શાસ્ત્રના પરિશીલનવાળીને જ થાય એવો નિયમ નથી; પરંતુ સ્વધર્મમાં સ્થિતિવાળી વનિતાઓ પણ ભગવાન એવો હું, તે મારામાં અતિશય સ્નેહભારથી ઈંદ્રાદિક દેવતાઓને પણ વંદન કરવા યોગ્ય થાય છે. શ્રીહરિ સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૭૨માં ભક્તિના નવ પ્રકાર બતાવે છે :—

શ્રવણં કીર્તનં ચૈવ સ્મરણં પાદસેવનં ।
અર્ચનં વંદનં દાસ્યં સખ્યમાત્મનિવેદનં ॥ ૧૪ ॥
એતૈઃ પ્રકારૈર્નવભિઃ સેવતે યસ્તમાદરાત્ ।
તસ્ય ગાઢં ભવેત્પ્રેમ તસ્મિન્નારાયણે વિભૌ । ૧૫ ॥
તસ્ય પુંસો ભગવતિ પ્રાણેન્દ્રિયમનોધિયામ્ ।
નિરોધો જાયતેઽથાઽસૌ સર્વત્રાપિ તમીક્ષતે ॥ ૧૬ ॥

ભક્ત્યાઽનયૈવ પરયા ગુણાતીતાસ્થિતિર્ભવેત્ ।

શાન્તિશ્ચ સર્વથા પુંસસ્તસ્માદેતાં શ્રયેત્સુધીઃ ॥ ૨૩ ॥

૧. પોતાના સ્વામી શ્રીજીમહારાજના કથા-કીર્તનનું શ્રવણ કરવું. ૨. શ્રીજીની કથા-કીર્તન બોલવાં. ૩. શ્રીજીની મૂર્તિનું ધ્યાન-સ્મરણ કરવું. ૪. શ્રીજી અને તેમના ભક્તની સેવા કરવી. ૫. તેમનું અર્ચન-પૂજન કરવું. ૬. તેમને વંદન કરવા. ૭. તેમના દાસ થઈને રહેવું — વર્તવું. ૮. તેમની સાથે સખાભાવ રાખવો. ૯. દેહાદિક સર્વ તેમને અર્પણ કરી દેવું અથવા ‘આત્મનિવેદન’ કહેતાં પોતાનો આત્મા શ્રીજીને નિવેદન એટલે અર્પણ કરવો અર્થાત્ મૂર્તિમાં જોડી રાખવો ૧૪. જે ભક્ત આ નવ પ્રકારે શ્રીજીને શ્રદ્ધા-માહાત્મ્યથી સેવે છે તે ભક્તને સમર્થ એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુજીને વિષે ગાઢ પ્રેમ થાય છે ૧૫. ત્યાર બાદ તે ભક્તના પ્રાણ, ઈન્દ્રિયો, મન ને બુદ્ધિનો શ્રીજીના સ્વરૂપમાં ‘નિરોધ’ કહેતાં લય થાય છે ત્યારે એ ભક્ત શ્રીજીની મૂર્તિને જ સર્વત્ર દેખે છે; બીજું કાંઈ દેખતો નથી ૧૬. ભગવાનના ભક્તને આવી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિએ કરીને જ ભગવદ્ભાવની સ્થિતિ થાય છે અને સર્વે પ્રકારે શ્રીજીની મૂર્તિનું સુખ આવે છે. માટે જ્ઞાની ભક્ત હોય તે આવી રીતે (બ્રહ્મરૂપ થઈને) માહાત્મ્યજ્ઞાને સહિત ભક્તને આશરે, એ જ આત્યંતિક મોક્ષનું સાધન છે (૨૩).

૧૨. વિશિષ્ટાદ્વૈતનો ભાવાર્થ

મતં વિશિષ્ટાદ્વૈતં મે ગોલોકો ધામ ચેપ્સિતં ।

તત્ર બ્રહ્માત્મના કૃષ્ણસેવા મુક્તિશ્ચ ગમ્યતામ્ ॥ શિ. શ્લો. ૧૨૧॥

‘મે = મમ’ અમારો મત વિશિષ્ટાદ્વૈત છે - એમ શ્રીહરિએ કહ્યું. હવે વિશિષ્ટાદ્વૈત મતનો આ ગલિતાર્થ છે : વિશિષ્ટાદ્વૈત મતમાં જીવ, ઈશ્વર, માયા, બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ - આ પાંચ ભેદ અનાદિ છે. તે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને પ્રલય એ સર્વકાળે સદાય છે, છે ને છે જ. એ પાંચમા જે પરબ્રહ્મ છે તે શરીરી છે અને જીવ, ઈશ્વર, માયા ને બ્રહ્મ - એ પરબ્રહ્મનાં શરીર છે; પરબ્રહ્મ છે તે, સર્વના શરીરી, આત્મા, આધાર, વ્યાપક ને નિયંતા છે અને જીવ, ઈશ્વર, માયા ને બ્રહ્મ એથી વિશિષ્ટ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે; પરંતુ એ ચારેમાંથી કોઈ પણ ‘પરબ્રહ્મ’, જે સકલ મુક્તના સ્વામી પુરુષોત્તમ ભગવાન છે, એમના જેવા થવાને સમર્થ થતા જ નથી. એ હેતુથી પરબ્રહ્મ તે અદ્વૈત અને અદ્વિતીય છે; એમના જેવા એ એક જ છે. જીવ, ઈશ્વર, માયા ને બ્રહ્મ તે, પરબ્રહ્મ પરમાત્માને આધીન છે; એ સર્વેને વિષે તે વ્યાપક છે. વળી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સ્વતંત્ર છે ને એ ચારે ય પરતંત્ર છે.

ટૂંકમાં દિવ્યસાકાર મૂર્તિમાન શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન, પોતાના અક્ષરધામમાં પોતાના મુક્તોને તથા નિત્યમુક્તોને આનંદ ઉપજાવતા થકા રહ્યા છે, તે એમનું વ્યતિરેકસ્વરૂપ કહેવાય છે. અને જીવ, ઈશ્વર, માયા ને બ્રહ્મ

— એમાં પોતાની અંતર્યામી શક્તિએ કરીને, કર્મફળપ્રદાતાપણે તથા પ્રકાશપણે રહ્યા છે તે એમનું અન્વયસ્વરૂપ કહેવાય છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાંતનું નિરૂપણ, શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને ગઢડા પ્રથમ પ્ર.ના ૬૪મા વચનામૃત — વડતાલ પ્રતમાં સ્પષ્ટપણે સમજાવ્યું છે. શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન જીવ, ઈશ્વર, માયા ને બ્રહ્મ — એ સર્વથી વિશિષ્ટ છે; અર્થાત્ એ સર્વમાં અન્વયપણે રહ્યા છે છતાં, તે સર્વેથી પર, તે સર્વના કારણ, આધાર ને નિયંતા છે, એમ વ્યતિરેક છે — સ્વામી છે ને એ બધા સેવક છે; એ અન્વયસ્વરૂપ તથા વ્યતિરેકસ્વરૂપનું ‘અભેદપણું’ એટલે અદ્વૈતપણું છે છતાં, પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન અદ્વિતીય છે. આનો વિસ્તાર લોયાના ૧૩મા વચનામૃત થકી જાણવો.

ભગવાન શ્રીહરિ વ્યતિરેકથકા અન્વય ને અન્વયથકા વ્યતિરેક છે. તે ગઢડા પ્રથમ પ્ર.ના ૭૮મા વચનામૃતમાં કહ્યું છે : ‘અક્ષરાતીત એવા પુરુષોત્તમ ભગવાન’ તેની ઈચ્છાએ કરીને અનંતકોટી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ થાય છે; અને તે બ્રહ્માંડને પોતાની શક્તિએ કરીને ધરી રહ્યા છે; અને તે ભગવાન વ્યતિરેકથકા સર્વમાં અન્વયપણે રહ્યા છે અને અન્વયથકા પણ વ્યતિરેક છે.’

ગઢડા પ્રથમ પ્ર.ના ૭૨મા વચનામૃતમાં — ‘એ ભગવાન તો જેમ ક્ષરના આત્મા છે તેમ જ, પ્રકૃતિ-પુરુષથકી પર જે અક્ષરબ્રહ્મ તેના પણ આત્મા છે; અને ક્ષર - અક્ષર એ બેયને પોતાની શક્તિએ કરીને ધરી રહ્યા છે; અને પોતે તો

ક્ષર - અક્ષરથી ન્યારા છે.’

હરિવાક્યસુધાસિંધુ ત. ૫૧માં પણ શ્રીહરિ કહે છે :-

સર્વત્ર કારણત્વેનાઽન્વિતોઽસ્તિ, નિજતેજસા ।

વ્યતિરિક્તશ્ચ ધામ્નિ સ્વે રાજતેઽનેકશક્તિભિઃ ॥ ૧ ॥

ભગવાન, (સર્વત્ર) ક્ષર-અક્ષરમાં, (કારણત્વેન) નિયંતાપણે, (નિજતેજસા) પોતાની અંતર્યામી શક્તિએ કરીને, (અન્વિતઃ) વ્યાપીને રહ્યા છે - એ અન્વય છે અને (વ્યતિરિક્તઃ) ક્ષર - અક્ષરથી પૃથક્ પોતાના ધામમાં પોતાના મુક્તો તથા ઐશ્વર્યે સહિત રહ્યા છે એ વ્યતિરેક છે (૧). આવી રીતે શ્રીજીમહારાજને સમજવા એ જ વિશિષ્ટાદ્વૈત.

૧૩. શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનું ધામ

(પ્રત્યક્ષાર્થ)

સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન અમે, તે “અમને પ્રિય એવું ધામ ‘ગોલોક’ છે” — એમ મૂળશ્લોકમાં કહ્યું. તેમાં ‘ગો’ શબ્દ કિરણવાચક છે ને ‘લોક’ શબ્દ સમૂહવાચક છે, એ હેતુથી કિરણ તેનો સમૂહ તેને ગોલોક કહ્યું છે; અર્થાત્ શ્રીહરિનું ધામ તેજના સમૂહરૂપ છે; કહેતાં પોતાનો પ્રકાશ — એ જ અક્ષરધામ છે. તે હરિવાક્યસુધાસિંધુ તરંગ ૧૨૭ તથા ૬૬માં અનુક્રમે સ્વયં શ્રીજીમહારાજે કહ્યું છે :—

સચ્ચિદાનંદરૂપં યદ્ બ્રહ્મ નિર્ગુણમક્ષરમ્ ।

અંગપ્રકાશસ્તત્ત્વસ્ય ધામ ચેત્યુક્તમસ્તિ હિ ॥ ૩ ॥

નિરાધારં ન તેજઃ સ્યાદિતિ સર્વત્ર દૃષ્યતે ।

તદંગકાંતિસ્તેજોઽતો યદ્ બ્રહ્મેત્યુચ્યતેઽક્ષરમ્ ॥ ૪ ॥

સત્, ચિત્ ને આનંદરૂપ એવું જે નિર્ગુણ અક્ષર અવિચળ બ્રહ્મ, તે આ શ્રી હરિકૃષ્ણ ભગવાનના ‘અંગનો પ્રકાશ’ છે; તેને જ અક્ષરધામ કહ્યું છે (૩). વળી તે તેજ, નિરાધાર નથી રહેતું, — સર્વ સ્થળને વિષે દેખાય છે; એ જ હેતુ માટે ભગવાનના ‘અંગની કાંતિ’ જે શ્રીહરિનો પ્રકાશ, તેને જ અક્ષરબ્રહ્મ નામે કહ્યું છે (૪). વળી એ જ ગ્રંથના તરંગ ૪૫ તથા ૧૪૬માં પણ અનુક્રમે શ્રીહરિએ કહ્યું છે :—

સચ્ચિદાનંદરૂપં યત્ પૂર્ણં બ્રહ્માસ્તિ સર્વતઃ ।
 તેજસ્ તસ્યૈવ તજ્જ્ઞેયં નિરાકારમનાવૃતમ્ ॥ ૫ ॥
 યસ્મિન્સ્તેજસિ તદ્રૂપં ભક્ત્યેકરસે સિતે ।
 આત્મબ્રહ્માઽક્ષરાદ્યાભિસ્તદાખ્યાભિઃ પ્રકીર્ત્યયે ॥ ૬ ॥

સત્, ચિત્ ને આનંદરૂપ, સર્વત્રપૂર્ણ, નિરાકાર ને આવરણે રહિત — એવું જે બ્રહ્મ, તે ભગવાન એવો હું તે મારું તેજ છે (૫). વળી કહ્યું છે : એકરસ, શ્વેત, એવું જે તેજ તેને વિશે ભગવાનનું સ્વરૂપ રહ્યું છે, તે ‘તેજ’ને આત્મા કહીએ, બ્રહ્મ કહીએ ને અક્ષરધામ કહીએ (૬).

સ. ભૂ. અંશ ૨, અ. ૩૮માં ત્રિદેવો શ્રીહરિની સ્તુતિ કરે છે :—

અગણિતચંદ્રમોઽર્કકરશુભ્રતરે નિબિડે મહસિ ઘનાકૃતિસ્ત્વમ-
 ગુણોઽક્ષરનામ્નિ સદા । સ્વજનયુતઃ સ્થિતોઽસિ સ કિમભ્યુદયાય
 તુ નો વિચરતિ વર્ણ્યતેઽહહ દિષ્ટમતો બત નઃ ॥ ૧ ॥

હે ભગવન્ સ્વામિનારાયણ ! અસંખ્ય સૂર્ય-ચંદ્રસંબંધી કિરણસમૂહની માફક, અતિ શુભ્ર ‘અક્ષરનામક ઘાટા તેજ’માં પોતાના મુક્તોએ સહિત રહેલા તમે ઘનશ્યામ દિવ્ય નિર્ગુણ મૂર્તિ છો, તે તમે અમારા અભ્યુદય માટે જ આ બ્રહ્માંડમાં સદા વિચરો છો — એ આનંદની વાત છે; અમારા ભાગ્યનું શું વર્ણન કરીએ ! તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. (૮)

વળી શ્રીજીમહારાજનું ધામ તેજના સમૂહરૂપ જ છે એમ જણાવે છે :—

તેજઃપુંજે સ્થિતે દિવ્યે સિંહાસને સ્થિતઃ સદા ।

ભગવાનસ્ત્યક્ષરાતીતો ભવાન્ પુરુષોત્તમઃ ॥ ૧૦ ॥

‘અક્ષરાતીત’ એટલે મૂર્તિમાન અક્ષરથી પર, પુરુષોત્તમ એવા તમે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન તે ‘તેજઃપુંજરૂપ’ તમારું ધામ, તેમાં દિવ્ય સિંહાસન ઉપર સદા વિરાજમાન છો (૧૦). વળી સદ્. નિત્યાનંદ સ્વામીએ વિશ્વમંગલ સ્તોત્રમાં કહ્યું છે :-

બ્રહ્મતેજસિ સુદિવ્યવિગ્રહો બ્રહ્મરૂપનિજભક્તસંગતઃ ।

ધર્મમન્દિરમહાર્હમણ્ડનં પ્રીતિ મે તુ મયિ ભક્તિનન્દનઃ ॥ ૧૧ ॥

‘બ્રહ્મતેજસિ’ કહેતાં ‘બ્રહ્મતેજમાં’ સુંદર દિવ્યવિગ્રહથી પોતાના બ્રહ્મરૂપ મુક્તોની સાથે વિરાજમાન અને ધર્મદેવના ભવનના મહા અમૂલ્ય આભરણરૂપ, એવા ભક્તિનંદન શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન મારા ઉપર અતિશય પ્રસન્ન થાઓ (૧૧).

વળી તે તેજનો સમૂહ શ્રીજીમહારાજના સકલ અંગમાંથી પ્રગટ થયેલો છે. તે સ. ભૂ. અંશ ૧, અ. ૪૦માં શ્રી વ્યાપકેશમુનિએ કહ્યું છે :-

દેદીપ્યમાનં મહસા સિતેનાઽનંતાર્કચંદ્રાધિરુચાસમંતાત્ ।

નિજાંગતો નિઃસરતારુણોષ્ઠં શુભ્રાંબરાર્દ્ર વયસા કિશોરમ્ ॥

પોતાના સકલ અંગમાંથી નીકળતું, અનંત સૂર્ય - ચંદ્રથી પણ અધિક ને શ્વેત એવું ‘મહસા’ જે ‘તેજ’ કહેતાં તેજનો સમૂહ - તેણે કરીને તેજોમય, શ્વેતાંબરધારી, કોમળ ને કિશોરમૂર્તિ એવા શ્રીહરિનાં ભક્તિમાતાને દર્શન થયાં (૧૩).

હરિવાક્યસુધાસિંધુ ત. ૨૬૮માં પણ કહ્યું છે :-

વિરાજતેઽક્ષરે ધામ્નિ સ હિ રાજાધિરાજવત્ ।

સ એવ ચ નરાકારો ભુવિ સાક્ષાત્સમીક્ષ્યતે ॥ ૧૬ ॥

અક્ષરધામને વિષે રાજાધિરાજપણે દર્શન દે છે, તે જ આ પ્રત્યક્ષ શ્રી સ્વામિનારાયણ મનુષ્યાકારે દેખાય છે (૧૬).

શ્રીહરિએ જ્ઞાનામૃત સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૭૨માં કહ્યું છે :-

બ્રહ્મસ્વરૂપેણ તતો ભજેત્તં સ્વેનાત્મનૈવાઽત્ર મુને ! મુમુક્ષુઃ ।

તેનૈવ યાયાત્પરમં સમાર્થિં તતો હરેર્ધામ પરાત્પરં ચ ॥ ૨૭ ॥

હે નિત્યાનંદ મુને ! તે હેતુ માટે મારો ભક્ત, પોતાના આત્માને તેજ:પુંજરૂપ જે બ્રહ્મ, તેરૂપ માનીને, ‘તં = માં’ મને ભજે. ‘તેન’ એટલે, આવી રીતે બ્રહ્મરૂપ થઈને મારું ભજન કરવાથી આ લોકમાં, ‘પરમં સમાર્થિં યાયાત્’ મારી મૂર્તિનો સાક્ષાત્કાર પામે છે; એટલે તેજમાં મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે — મારું સાધર્મ્ય પામે છે; અર્થાત્ દિવ્યસાકાર થાય છે. ત્યાર બાદ ‘પરાત્પરં’ એટલે સાકાર અક્ષરથી પર મારું ધામ તેને પામે છે (૨૭).

આવી રીતે અક્ષરધામ સર્વ ધામોથી મોટું છે, ને વચનામૃતમાં પણ અક્ષરધામને અધોઊર્ધ્વ પ્રમાણે રહિત કહેલું છે. અને મૂળપુરુષનું જે ગોલોકધામ છે તેના વિસ્તારનું તો ‘વેદરસ’માં શ્રીજીમહારાજે પ્રમાણ—માપ બતાવેલું છે ને ‘ભક્તચિંતામણિ’^૧ આદિ શાસ્ત્રમાં પણ, તે ગોલોકના

૧. પ્રકરણ ૧૫૮માં ગોલોકના વિસ્તારનું વર્ણન કરેલું છે.

વિસ્તારનું પ્રમાણ કહેલું છે. વળી બદરિકાશ્રમ આદિ બીજાં ધામોનું પણ, શ્રીજીસમકાલીન સદ્. આધારાનંદ સ્વામી રચિત ‘શ્રીહરિચરિત્રામૃતસાગર’ આદિ ગ્રંથોમાં માપ બતાવેલું છે; અર્થાત્ એ સર્વે ધામ પરિમિતતાવાળાં કહેલાં છે. માટે પ્રત્યક્ષાર્થમાં તો ગોલોક છે ઉપનામ જેનું, ને અતુલ-અમાપ એવું જે તેજના સમૂહરૂપ અક્ષરધામ, તે જ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનને પ્રિય ધામ છે એમ જાણવું, — એ જ શ્રીહરિનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે.

૧૪. સેવારૂપી મુક્તિ

શિક્ષાપત્રી શ્લોક ૧૨૧માં શ્રીહરિએ કહ્યું છે :

‘તત્ર બ્રહ્માત્મના કૃષ્ણસેવા મુક્તિશ્ચ ગમ્યતામ્ ।’

‘તત્ર’ તે ગોલોકનામક તેજના સમૂહરૂપ અક્ષરધામમાં; ‘બ્રહ્માત્મના’ – આ સ્થળે ‘બ્રહ્મ’ શબ્દથી પરબ્રહ્મને કહ્યા છે, તેથી ‘પરબ્રહ્મરૂપ’ એટલે પરબ્રહ્મના સાધર્મ્યને પામેલા મુક્તો તેમણે; ‘કૃષ્ણ’ કહેતાં, મુક્તોએ તથા નિત્યમુક્તોએ સેવન કરાતા, ને સર્વથી અધિક આનંદરૂપ – એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુની; ‘સેવા’ જે અનુભવજ્ઞાનથી ને નિરવધિ સ્નેહથી, દિવ્ય શ્રીહરિનાં દર્શન – સ્પર્શ – સુગંધાદિકનું સેવન કરવું; ‘એ જ’ અર્થાત્ શ્રીજીના સ્વરૂપસંબંધી આનંદનો અખંડ અનુભવ કર્યા કરવો; એ જ અમે ‘મુક્તિ’ કહેતાં, આત્યંતિક મોક્ષ માન્યો છે; અવરભાવમાં મુકુંદવર્ણીની માફક, મનુષ્યરૂપ એવા શ્રીજીમહારાજની સેવા-પરિચર્યા કરવી તે પણ, ‘મુક્તિ’ એટલે આત્યંતિક મોક્ષ માનેલ છે.

તે શ્રીહરિએ કારિયાણીના ઊમા વચનામૃતમાં કહ્યું છે : ‘પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમને વિષે જે દૃઢ નિષ્ઠા, તેને આત્યંતિક કલ્યાણ કહીએ; ... અક્ષરધામને વિષે જે ભગવાનની મૂર્તિ અખંડ વિરાજમાન રહે છે તે મૂર્તિને ... સાક્ષાત્કાર દેખે, ને એ મૂર્તિ વિના બીજું અણુમાત્ર પણ ભાસે નહિ – એ

સિદ્ધશાનું લક્ષણ છે.

સારંગપુરના ૧૧મા વચનામૃતમાં — ‘નિરંજનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ’ એ શ્રુતિનો એ અર્થ છે કે, ‘અંજન જે માયા તે થકી જે રહિત થયો તે, ભગવાનના તુલ્યપણાને પામે છે.’ અર્થાત્ ભગવાનના જેવો દિવ્યસાકાર થાય છે.

ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણ ૬૩મા વચનામૃતમાં — ‘અક્ષરધામને વિષે પોતાના સાધર્મ્યને પામ્યા એવા જે અનંતકોટિ મુક્ત, તે એ ભગવાનની સેવાને વિષે રહે છે.’

ભાવાર્થ — સેવા તે શું ? તો, દાસભાવે મૂર્તિના આનંદનો અનુભવ કરવો તે. અને સાધર્મ્ય તે શું ? તો, સ્વામિત્વ, સુખદાતાપણું ને નિયંતાપણું - એ સિવાયનાં બીજાં રૂપ - ગુણ ઈત્યાદિકે કરીને સજાતિ ને દિવ્યસાકાર થાય તે.

ગઢડા પ્રથમ પ્ર.ના ૩૭મા વચનામૃતમાં — ‘અને એવા જે ભગવાનના સ્વરૂપના જ્ઞાનવાળા છે તે સર્વે દેહને મૂકીને, ભગવાનના ધામમાં ચૈતન્યની જ મૂર્તિ થઈને, ભગવાનની હજૂરમાં રહે છે.’

વચનામૃત ગઢડા મધ્ય પ્ર.ના ૬૬નો ભાવાર્થ — ‘જ્યારે એ જીવના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે એને માયિક ત્રણ દેહનો સંગ છૂટી જાય છે, ને એ જીવ કેવળ ચૈતન્ય સત્તામાત્ર રહે છે. પછી એ જીવને ‘ચૈતન્ય પ્રકૃતિ’નો એટલે ‘બ્રહ્મરૂપ જીવાત્મા’નો ભગવાનની ઈચ્છાએ કરીને દેહ બંધાય છે; અર્થાત્ દેહદેહીભાવ નહિ, પરંતુ જીવાત્મા પોતે જ સાકાર થઈ ભાગવતીતનુ પ્રાપ્ત કરી ભગવાનના અક્ષરધામને વિષે

રહે છે.’

ભગવદ્ગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે :-

... । वहवो ज्ञानतपसापूता मद्भावमागताः ॥ ૩૦ ॥

જ્ઞાન ને તપથી માયાના રાગે રહિત થયેલા-એવા ઘણાક ભક્તો, ‘મારા ભાવને’ અર્થાત્ મારું સાધર્મ્ય જે સ્વરૂપ, ગુણ ને સ્વભાવે કરીને સજાતિભાવને પામેલા છે ૩૦.

શ્રીમદ્ ભાગવત સપ્તમ્ સ્કંધ, અ. ૧૦માં પણ ભગવાન પ્રત્યે પ્રહ્લાદજીનું વચન છે :-

विमुंचति यदा कामान् मानवो मनसि स्थितान् ।

तर्ह्येव पुंडरिकाक्ष ! भगवत्याय कल्पते ॥ ૩૧ ॥

હે કમળ જેવા નેત્રવાળા શ્રીહરે ! તમારો ભક્ત, જ્યારે મનમાં રહેલા વિષયભોગની વાસનાઓનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે જ ભગવદ્ભાવને અર્થે કલ્પાય છે; અર્થાત્ તમારા સાધર્મ્યને પામે છે ૩૧.

વળી હરિલીલાકલ્પતરુ સ્કં. ૭, અ. ૬૩માં પણ કહ્યું છે :-

तव त्वेकांतिकभक्ता विना त्वत् पादसेवनम् ।

नेच्छंत्येवाऽक्षरसुखं तथा मुक्तिं चतुर्विधाम् ॥ ૩૨ ॥

હે શ્રીહરે ! તમારા એકાંતિક ભક્ત છે તે તમારા ચરણની સેવા વિના, અક્ષરનું સુખ ઈચ્છતા નથી ને ચાર પ્રકારની મુક્તિને પણ ઈચ્છતા નથી ૩૨. વળી એ જ ગ્રંથના સપ્તમ સ્કંધ અ. ૪૪માં કહ્યું છે :-

શ્રીવાસુદેવસન્મૂર્તિ વિના ક્વાપ્યેવ તત્ત્વવિત્ ।

આસક્તો નાક્ષરસુખે યઃ સ મુક્તતમો મતઃ ॥ ૩૩ ॥

શ્રીજીની મૂર્તિના સુખભોક્તા એવા જે મુક્તો છે તે, શ્રીજીની મૂર્તિ વિના અક્ષરના સુખમાં આસક્ત થતા નથી; શ્રીજીની મૂર્તિમાં જ સંલગ્ન રહે છે; અર્થાત્ અક્ષરનું સાધર્મ્ય પ્રાપ્ત કરતા નથી; પુરુષોત્તમના જ સાધર્મ્યને પ્રાપ્ત કરે છે — તે ઉત્તમ મુક્ત છે ૩૩.

શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધ અ. ૨૮માં પણ કહ્યું છે :—

મત્યોં યદા ત્યક્તસમસ્તકર્મા નિવેદિતાત્મા વિચિકીર્ષિતો મે !

તદાઽમૃતત્વં પ્રતિપદ્યમાનો મયાત્મભૂયાય ચ કલ્પતે વૈ ॥ ૩૪ ॥

મનુષ્ય, જ્યારે સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરે; કહેતાં, નિર્મૂળ વાસનાવાળો થાય અને પોતાનો આત્મા મને અર્પણ કરે; અર્થાત્ મારામાં એકાત્મભાવે જોડાઈ રહે ત્યારે, તેના ઉપર મારી વિશેષ કૃપા થાય છે. તે પછી મારા સ્વરૂપ સંબંધી સુખનો ભોક્તા થઈને ‘મયાત્મભૂયાય’ મારા તુલ્યભાવને અર્થે કલ્પાય છે; અર્થાત્ મારા પરમ સાધર્મ્યને પામી, અનાદિમુક્ત થાય છે ૩૪. આવી રીતે શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિનું સુખ ભોગવવું — એ જ પરભાવમાં ‘સેવા’ કહેતાં મુક્તિ છે. ઈતિ શ્લો. ૧૨૧.

[શિક્ષાપત્રીનો મૂળ શ્લોક ૧૨૧મો છે, તેના વિવેચનમાં ઉપર કહેલા શ્લોક ૩૪ છે.]

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશન શાને માટે?

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના સર્વજીવહિતાવહ સંદેશ અનુસાર માનવજાતના શ્રેય અને પ્રેય માટે—

- (ક) સેવા-સદાપ્રતના આદર્શો અનુસાર ભેદભાવ વિના આર્થિક મૂંઝવણ અનુભવતાં ભાઈબહેનોને જરૂરી રાહત પહોંચાડવી;
 - (ખ) આરોગ્યપ્રસારની માર્ગદર્શક વ્યવસ્થા અને રોગોપચારનાં સારવાર કેન્દ્રો-ઔષધાલયો સ્થાપવાં-ચલાવવાં, અગર એવું કાર્ય કરતી સંસ્થાઓને સહાયરૂપ થવું;
 - (ગ) આત્મિક શાંતિ અને માનવતાની ભીનાશ રેલાવતાં મંદિરો, સત્પુરુષોનાં સ્મારકકેન્દ્રો, વગેરેનાં નિર્માણ-નિભાવ-વિકાસ કરવાં;
 - (ઘ) જીવનઘડતરમાં ઉપયોગી સાહિત્ય અને કલાના વિકાસકાર્યને ઉત્તેજન આપવું;
 - (ચ) સમ્યક્ અભ્યાસ માટે પુસ્તકાલય, સંગ્રહાલય, સંશોધનકેન્દ્ર સ્થાપવાં-ચલાવવાં અગર એવા એકમોને મદદરૂપ થવું;
 - (છ) સર્વસમન્વય સઘાય એવાં સાંસ્કારિક અને તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક પ્રકાશનો પ્રસિદ્ધ કરવાં અને તે વડે જનસમુદાયનો ઊર્ધ્વગામી વિકાસ સાધવામાં મદદરૂપ થવું;
-
-

અને એ રીતે :

- (૧) સમાજજીવનની આધારશિલાસમાં સદાચાર અને નીતિનાં ધોરણો બળવત્તર થાય એવી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું;
- (૨) સમાજમાં સંપ, એકતા અને પરસ્પર સુહૃદ્ભાવ વૃદ્ધિ પામે, વિશ્વબંધુત્વની ભાવના વિકસે અને વિસંવાદિતા દૂર થાય એવા કાર્યક્રમો આપવા;
- (૩) વિશ્વના ધર્મો અને પક્ષો વચ્ચે સંવાદિતા જળવાઈ રહે એ માટે સર્વધર્મીય પરિષદોનું આયોજન કરતા રહી આધ્યાત્મિક અને સામાજિક ઉત્કર્ષને વેગ આપવો.

આવા સુઆયોજિત કાર્યક્રમો અને પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પરિપૂર્ણ ભગવત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ તરફ માનવસમુદાય સર્વાંગી વિકાસ પામી ગતિમાન થાય એવો મિશનનો શુભ આશય છે.

ॐ महाराजना दिव्य सुખनो अणुभव करवा
अनादिमुक्तनो जोग करवो. ॐ
- पूज्यश्री नारायणभाई

Website: www.shriswaminarayandivinemission.org

Email: info@shriswaminarayandivinemission.com